

**A Magyar Református Egyház az elcsatolt részeken
1920 - 1940**

Visky István

Bevezető

A magyar református egyház léte kettős meghatározású lét. E két meghatározottság a református egyháznak a magyar államisággal szorosan összefüggő intézményi léte és a providenciális megtartó Kegyelem. A magyar református egyház története nem csupán az állam és egyház klasszikus nyugat-európai értelemben vett viszonyrendszere szerint kapcsolódik a magyar államisághoz, hanem e kapcsolatnak olyan egyedi jeleit is hordozza, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar református egyház egészében is és részeiben is megtalálja evangéliumi rendelt helyét a magyar társadalomban. Az állammal kialakult sajátos meghatározottság érdekes módon nem csak az egyház intézményi fejlődését érintette, hanem a magyar államiság nagy történelmi eseményei a magyar protestáns gondolkozás és önértelmezés fordulópontjai is voltak. Ebben az értelemben a magyar államiságot megrengető események a magyar református egyház számára nem egy esetben a providenciális Kegyelem megnyilatkozásaiává váltak.

Az ezeréves magyar állami létet három történelmi kataklizma rázta meg,¹ amelyek szoros ok-okozati viszonyban állnak a magyar református egyház életútjával.

A magyar államiság életében és fejlődésében az első törést a 16. század elején szenvedte el. A 13. század közepe előtt a tatárdúlás csak népességében és gazdaságában tette tönkre Magyarországot, de integritásában és államiságában nem, ezért ezt viszonylag hamar kiheverte az ország. A 16. század elején viszont elkövetkezett a magyar nép és állam életében az első nagy trauma: az 1526-os mohácsi vész és az azt követő 150 éves török uralom. A másfél százados török uralom a magyar államot három részre szakította és ezzel az egységes független magyar államiságot megszüntette, az egyes országrészeket különböző nagyhatalmi befolyás-övezetekké tette. A magyar állam összeomlása szörnyű csapás volt a magyarság életében, viszont ez a történelmi állapot tette lehetővé a magyar reformáció megjelenését és a magyar református egyház megszületését. Már a 16. század közepétől kezdve a magyar protestáns prédikátorok terjesztik nem csak a reformáció eszméit, hanem a magyarnyelvű kultúrát és írásbeliséget is. Míg a balkáni népek tömegei válnak mohamedánná, Magyarország nem csak megmaradt keresztyénnek, hanem a magyar protestantizmus megjelenésével több új egyház is szerveződött, és ezek az egyházak a magyar művelődés megtartói és több mint egy évszázadra letéteményesei lettek.

A magyar református egyház megerősödése és intézményi kiépülése alig fejeződött be, amikor az ellenreformáció és később a rekatolizáció a református egyházat egyfajta szellemi ellenzékbe kényszerítette. A református egyház gyászévtizedének megalázó állapota és a császári egyházpolitika állandóan tettenérhető tudatos egyházrombolása a magyar református egyház hitét és kegyelmi állapotának tudatát viszont élőn tartotta. Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc nem csak a magyar nemzet számára adott reményt a független, szabad életre, hanem a szabadságharcban elkötelezett református egyház számára is a magyar kálvinizmus kiteljesedését ígérte.

¹ Szathmári István: Nyelvünk ezer éve. In.: Irodalomismeret. szerk Kovács Sándor Iván. Bp, 2001. 1-2sz, 3.

A szabadságharc elvesztése volt a magyar nép második történelmi traumája, amelyet a nemzettel együtt szenvedett el a református egyház is. Az elvesztett szabadságharcot a magyar kálvinizmust is érintő hatalmi elnyomás követte, ami viszont hitében és összetartozásában újra csak megerősítette az egyházat.

A kiegyezés után fokozatosan megkapott nemzeti szabadság és a méltóságteljes kálvinista lét megélésének lehetősége nem hozta meg a református egyház várt fellendülését. A liberalizálódó teológiai gondolkodás és a megújulás mikéntjére vonatkozó belső vitákkal terhes egyházi közélet a magyar református egyház gyors hanyatlását vetítette előre.

A társadalmi viszonyaiban és politikájában megterhelt Monarchia és ezzel együtt a magyar nemzet a 20. század elején élte meg történelmének harmadik, legnagyobb és máig ható traumáját, a trianoni szétszaggatást.

A trianoni békediktátum nem csak a magyar államiságot, hanem a református egyház egészét is szétdarabolta. Az öt református egyházkerületből négy részében, egy pedig teljes egészében idegen uralom alá került.² Összességében a magyar református egyház 2073 gyülekezetéből 1012 került idegen uralom alá.³

Az elcsatolt részekbe szakadt református egyháztestek Trianon után azonos de mégis eltérő módon fogalmazták meg önmaguk számára a *modus vivendit*.

Jelen dolgozat az elcsatolt részekbe szakadt református egyháztestek poszt-trianoni önszerveződését és életét, a bonyolult közjogi helyzetekben vállalható lét határpontjainak a megélését és az egyháztestek megújulását hivatott bemutatni olyan formában, amely a párhuzamos ismertetés és az események tudatos megfeleltetése rendjén nyújt lehetőséget a magyar református egyházon belül ható paradigmaformák értelmezésére.

² Biró-Bucsay-Tóth-Varga: A Magyar Református Egyház története. Sárospatak, 1995. reprint. 409.p

³ A magyar reformátusság a XX. Században. In: Tebenned biztunk eleitől fogva – A magyar reformátusság körképe. szerk. Barcza József. Debrecen, 1991. 22 p.

A magyar református egyház egysége a dualizmus utolsó évtizedében

A magyar református egyház gyülekezetei, diocéziei – a közös teológiai gyökerek ellenére – organikusan nem alkottak egységes egészet. Az eltérő történelmi viszonyok miatt a magyar református egyház több úton fejlődött, intézményesülése az 1567-es debreceni kánonalkotó zsinattól kezdve egy több évszázadig tartó folyamat volt. A történelem által is meghatározott fejlődési folyamat rendjén a református egyház öt nagy tájegységre terjedt ki, amelyek az intézményesülés rendjén önálló egyházkerületekké szerveződtek. A református egyház szervezeti egységét csupán 1881. október 31.-én, a szintén Debrecenben megtartott alkotmányozó zsinat teremtette meg és mondta ki.⁴

1881 után a magyar református egyház szervezetében bár egységes volt, szellemiségében, gondolkozásában és lelki valójában soha nem volt egy. A református egyházon belül egész története folyamán meg lehet különböztetni azokat a fejlődési vonalakat, amelyek különbözősége nagyban meghatározta a dualizmus végi magyar református egyház egységében is megmutatkozó többszínűséget. Az egyházon belül kialakult többszínűség viszont inkább eltávolította egymástól az egyes református egyháztesteket, mintsem hogy egyik kiegészítette volna a másikat. E jelenségnek a magyarázata máig nem lett maradéktalanul megadva.

Ez az egyházon belüli többszínűség döntő tényező az elszakított egyháztestek poszt-trianoni fejlődésének vizsgálatában, mivel az eltérő történelmi múlt és alkati különbözőség határozta meg a trianoni döntés utáni önszerveződés és megújulás mikéntjét.

Önértelmezési formák a 17-18. században

A magyar református egyház gondolkozásában és önértelmezésében három nagy egységre és ezen belül öt egyházkerületre oszlott: Dunántúl-Dunamellék-Tiszáninnen, a Tiszántúl és Erdély. Az eltérő történelmi viszonyok hatására a három tájegység református egyháza eltérő úton fejlődött, amely különbözőség végigkísérte ezeket az egyházrészeket egész történelmi fejlődésükön. A három tájegység református egyházának különbözősége mindenképp előtt az eltérő egyházkormányzati fejlődésére vezethető vissza.⁵

A református egyház kormányzatának a felépítését a reformációt követően az adott tájegység politikai berendezkedése határozta meg. A politikai hatalom egyházi ügyekbe való beavatkozásának mértéke és mikéntje határozta meg az adott tájegységen kiépülő református egyház kormányzati és egyháztársadalmi arcukat. Ez a fokozatosan kialakult sajátos arculat végigkíséri a három tájegység magyar református egyházait, befolyásolja teológiai gondolkozásukat, és döntően meghatározza nem csak a magyar állammal szembeni, hanem a trianoni döntés utáni idegen uralom felé kialakított viszonyukat is. Ennek a bonyolult fejlődési folyamatnak és az állami hatalommal folytatott

⁴ Kun Béla: Magyar Református Egyházalkotmány. Debrecen, 1908. 120. p

⁵ Kun Béla: Magyar Református Egyházalkotmány. Debrecen, 1908. 80-83. p

viszonyrendszereknek az ismerete nélkül nehezen értelmezhető a Trianon után elszakított egyháztestek önszerveződő munkája.

Erdély

Az erdélyi reformáció ügye eleve kudarcra lett volna ítélve, ha a kezdeti években a magyar nemesi rendek jól felfogott gazdasági és politikai érdekük miatt nem álltak volna a kibontakozó hitújítás mellé. Ennek a politikai támogatásnak az egyik feltétele a reformáció társadalmi képének a „magyar viszonyokra” való alkalmazása volt. Egy polgári szabadságjogokat követelő, szabad egyház létrejötte elképzelhetetlen volt a 16. századi magyar feudális társadalmi rendszerben. A magyar református egyház már a kezdet kezdetétől patronátusi egyház volt, azaz a nemesi patronusok és fejedelmek többé vagy kevésbé nyilvánvaló háttér támogatásával született meg és fejlődött fokozatosan. Ez a hatalommal kialakított sajátos viszony magyaráz meg sok – az erdélyi reformátussággal kapcsolatban felmerült – kérdést.

A patronátusi egyházértelmezés előfeltétele volt a főurak és a fejedelemnek református hite, ami nem csak lehetőséget teremtett, hanem kifejezetten megkövetelte az *ordo politicus* jelenlétét az egyházigazgatásban.⁶

Mivel az erdélyi református egyházat az Erdélyben a 19. század közepéig fennálló rendi társadalom rendszere határozta meg, ezért a puritanizmus által meghonosított presbiteriánus egyház kormányzati elv itt sokáig nem kerülhetett megvalósításra. Az erdélyi református egyház életét 1881-ig az 1646-ban megalkotott Geleji-kánonok határozták meg,⁷ amely kánonokat maga Geleji Katona István is mint nem-kálvini egyházfelfogású egyházi rendet határoz meg. A Geleji kánon az erdélyi gondolkozásra annyira jellemzően nem tiltja ugyan a presbitériumok felállítását, de azt nem javallja, és meghatározatlan időre elhalasztja.⁸

Az erdélyi református egyház a régi értelemben vett Magyarország református egyházától függetlenül és eltérő módon fejlődött. Az 1881-es unió kimondta ugyan a magyar református egyház szervezeti egyesülését, de az erdélyi református egyház lényegében ezután is külön egyház maradt.⁹ A magyarországi református egyházban erősebb volt a hagyományos református ortodoxia, egyházalkotmánya pedig már az 1880-as évekre tiszta reformátussá vált. Ezzel szemben az erdélyi református egyház nem csupán egyházkormányzásában, de gondolkozásában is más volt. Az erdélyi református gondolkozás meghatározó szemlélete a transzilvanizmus.¹⁰ A transzilvanizmusban az „erdélyiség” értékjelzést jelent, szemben a „magyarországgal”, amely nem egyszer leértékelő felhangot kapott erdélyi egyházi körökben. Az erdélyi teológia nem tartotta a

⁶ Kun Béla: Magyar Református Egyházalkotmány. Debrecen, 1908. 80. p

⁷ Pokoly József: Az Erdélyi Református Egyház története. Bp, 1904. 290-320 p.

⁸ Kovács Albert: Egyházjogtan. Budapest, 1878. 195 p.

⁹ Ravasz László: Emlékezéseim. Budapest, 1992. 86 p.

¹⁰ Ravasz László: Emlékezéseim. Budapest, 1992. 86 p.

magyarországit elég műveltnek, viszont a magyarországi reformátusság is hasonlóan vélekedett az erdélyi egyházi életről.¹¹

Az erdélyi református egyház ebben az időben gondolkozásában transzilvanista, teológiájában liberális, ezért inkább evangéliumi protestáns mintsem kálvinista, életérzésében bármiféle változást mereven elutasító volt.¹² Éppen ezért a trianoni összeomlás után nem véletlenül Erdélyben lesz a legerősebb az önrevízió igénye.

Tiszántúl

Az erdélyi református egyházhoz viszonyított másik véglet a tiszántúli régió református egyháza volt. Ez a terület a 16.-17. század folyamán nagy részében az erdélyi fejedelemséghez csatolt részekként annak a politikai befolyása alatt állt, ezért itt a 17. században még nem szerveződtek meg a presbitériumok, viszont mivel birtokaiban és területében nem tartozott az Erdélyi Fejedelemséghez, ezért itt a fejedelem és az erdélyi rendek nem gyakoroltak rendszeres befolyást az egyházkormányzatra, és az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után az erdélyi főurak befolyása végleg megszűnt. Ez azt eredményezte, hogy ebben a kerületben az egyház kormányzását kizárólag a lelkészek és az azok közül választott tisztviselők végezték. Bár a tiszántúli kerület egyházkormányzata sem volt kimondottan kálvini, ez a kerület képviselte a magyar református egyházban a hajlíthatatlan ortodoxiát. A tiszántúli kerületnek ez a fejlődési iránya viszont a 19.-20. század fordulóján széles tért nyitott a belmisszióknak, és ez is az erdélyi református egyházkerülettel való egyfajta szembenállást eredményezett.

A Tiszántúli egyházkerület gondolkozásában függetlenségre törekvő, teológiájában pedig református ortodox volt.¹³ Függetlenségi hajlama az önszerveződés zavaros éveiben határozott vonatkoztatási pontot adott az e tájtól elszakadt egyháztesteknek.

Dunántúl – Dunamellék – Tiszáninnen

Ennek a tájegységnek az egyháztársadalmi fejlődését döntő módon befolyásolta az a tény, hogy a 16. századtól kezdve ezek a területek a reformációval szemben ellenséges Habsburg államhatalom befolyása alatt voltak és a politikai hatalommal bíró nemesség is távolságtartóan vagy éppen ellenségesen viszonyult a térség református egyháza felé. Ez az – erdélyihez képest – hátrányos közjogi helyzet az egyház lelkészi és nem-lelkészi elemének a szoros együttműködését és főleg a Komjáti-kánonok szerint élő gyülekezetek területein a presbitériumok 17. század eleji gyors elterjedését eredményezte.¹⁴

A Dunántúl – Dunamellék – Tiszáninnen tájegységének református egyházára egyházkormányzati sajátosságaiból eredeztethetően is jellemző volt a mélyebb lelki élet és később a Budapest központúság.

¹¹ Ravasz László: Emlékezéseim. Budapest, 1992. 86 p.

¹² Ravasz László: Emlékezéseim. Budapest, 1992. 86 p.

¹³ Ravasz László: Emlékezéseim. Budapest, 1992. 86 p.

¹⁴ Révész Kálmán: A presbitérium legelső nyomai hazai református egyházunkban. In: Protestáns Szemle, 1892

A magyar református egyház 19. századi liberalizációja és gyors egyháztársadalmi hanyatlása az 1850-es években a megújulás mikéntjének egyre sürgetőbb kérdését vetette fel. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap már 1858-ban sokat foglalkozott az egyház meggyógyításának kérdésével, és az akkor felvetett gondolatok legjelentősebbike a belmisszió gondolata volt. A délföldi népi kegyességéből táplálkozó délföldi belmisszió és az ezzel bizonyos értelemben kötődő Tiszántúli egyházkerületben a 19. század második felében is megindult a belmisszió. Ezekről jórészt függetlenül megjelenik – Szabó Aladárnak az egyházi életben 1883-ban történő fellépésével – a 19. század végétől Budapesten jelen levő skót misszióból kiinduló budapesti belmisszió.¹⁵

A Budapest szellemi vonzáskörébe tartozó három egyházkerületben indul el és terjed gyorsan a magyar református belmissziói mozgalom, amely mozgalmat Erdélyben 1895-ben Kecskeméthy István,¹⁶ a Tiszántúlon pedig a 20. század elején – főleg diakóniai értelemben – Kiss Ferenc¹⁷ hívott életre. Az e tájegységtől elszakadt egyháztestek életében az új önértelmezés és önrevízió mindenek előtt belmissziói ébredésben valósult meg, különösen kárpátaljai és jugoszláviai református egyházban.

A 20. század elején, az első világháborúra készülő Magyarországon a magyar református egyház szervezetében tehát egységes volt ugyan, de az egyes tájegységek és egyházkerületek gondolkozásukban, életérzésükben különböző utakon haladtak. A dualizmus végének református egyházában három szellemi központ körül alakultak ki az egyháztársadalmi vonzáskörök: Budapest, Debrecen és Kolozsvár.

Az 1918-as vesztes háborút és 1920-ban az ezeréves magyar államiság összeomlását a magyar református anyaegyháztól elszakadt egyháztestek történelmi meghatározottságuktól, az egységes magyar református egyházon belül elfoglalt helyüktől és az egyházi központokkal kialakult viszonyaiktól függően másként élték meg. Az Erdélyi kerület életében alig történt változás, az elszakított tiszántúli rész hamar magára talált és megerősödött, Felvidék és Kárpátalja egyháza kétévi döbönt mozdulatlanság után szerveződött meg, Burgenland reformátussága megőrizte helyét, a jugoszláviai református egyház belsőleg megújulva hosszú évtizedekig az új állami renddel szemben a túlélésért küzdött.

¹⁵ Biró-Bucsay-Tóth-Varga: A Magyar Református Egyház története. Sárospatak, 1995. reprint. 389-391 p.

¹⁶ Molnár János: Kecskeméthy István. In: Akik jó bizonyosságot nyertek. szerk. Kozma Zsolt. Kolozsvár, 1996. 73-75 p.

¹⁷ Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története. Budapest, 1920. II kötet. 245-270 p.

A magyar református egyház szervezetének összeomlása

A dualista államrend 1918 végi összeomlása az önértelmezésében és gondolkozásában többpólusú de intézményében egységes magyar református egyházat is magával sodorta. A nagy lendülettel elkezdett háborúról már 1916 végén nyilvánvalóvá vált, hogy kimenetele kétséges, 1917-re a józanul gondolkozók tudták, hogy már a helyzet konszolidációja és a háborúból való azonnali kihátrálás is nyereség lenne, 1918 közepén pedig a teljes összeomlás elkerülhetetlennek tűnt. 1918 októberére Magyarországon a kormányzati hatalom szétmállott, a miniszterek és kormányzati tisztviselők a népharag elől vidékre menekültek. A november 3-ai padovai fegyverszünet megkötése után a szétesett államigazgatású sodródó országot elárasztotta a frontokról hazáramló elkeseredett katonák milliós tömege, a nélkülözés egyre nagyobb mértékű, felüti a fejét Magyarországon is a spanyolnátha. Budapesten kikiáltják a polgári népköztársaságot, amelynek gyors bukása után a kommunista erők által szervezett Tanácsköztársaság követ. 1919 márciusában Magyarországon bevezetik a proletárdiktatúrát.

A református egyház életében a dualizmus második felében bekövetkezett lelki hanyatlás és a liberalizmus sorvasztó hatása a megrendült társadalmi viszonyok között fájdalmas felismerésre készítette az egyházat. A magyar református egyház történetének négyszáz évében az elnyomás viharos századai után megmutatkozott gyengesége és törékenysége. Az összeomlott állami igazgatás és a felfordult társadalmi rend közepette a korábbi években még komoly társadalmi tekintéllyel és hatással bíró református egyház is tehetetlenül sodródott az eseményekkel. A református egyházat sokkal inkább megdöbbeníti a kialakult helyzetben megmutatkozó tehetetlensége, mint a gyülekezetek pusztulása és a lelkeken eluralkodó apátia. Ravasz László megrendülten írja ebben az időben az egyházra vonatkoztatva is: *„a háború, mint teológiai, igehirdetői és pásztori probléma kezdett háttérbe szorulni s elének sötétedett a Lét és Nemlét kérdése: a magyar exisztencia”*¹⁸

A katonailag és gazdaságilag kimerült, vesztesként sodródó Magyarország szomszédai között a győztes hatalmak hallgatólagos vagy kinyilvánított jóváhagyásával megindul a harc a területi-közigazgatási határok átrendezéséért. 1918 decemberében megalakult a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, amelynek katonai egységei ellenállás nélkül foglalják el Délvidéket és a Vajdaságot, 1919 áprilisáig Felvidéket és Kárpátalját megszállják a csehszlovák légiókból és önkéntesekből szervezett alakulatok, Erdélyt és az egész Tiszántúlt pedig a román megszállás alá kerül.¹⁹

A világháború előtt az 1910-i népszámlálás adatai szerint a magyarországi református egyház 5 egyházkerületében összesen 2073 anyagyülekezet és ezekben 2.621.329 nyilvántartott református volt.

¹⁸ Ravasz László: Emlékezéseim. Budapest, 1992. 132 p.

¹⁹ Szász Zoltán: Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918-1919). In: Erdély története. szerk. Szász Zoltán. Budapest, 1986. 3. kötet. 1728 p.

A dualizmus második felében a magyar református egyház modern teológiát művelt, anyagilag rendezett körülmények között élt, anyagi erőit közalapokban és a Baldácsy alapítványban kamatoztatta. A racionalizmus és liberalizmus egyházromboló hatása után lelki élete megindult az elmélyülés irányába, megjelentek a belmissziói mozgalmak, árvaházak, ifjúsági-, nő- és férfiegyletek, keresztyén diákszövetségek és énekkórusok. Fellendült a keresztyén könyvkiadás és hitbuzgalmi irodalom, az 1910-es években közel száz egyházi és vallásos lap és folyóirat látott napvilágot.²⁰ Mindez Ravasz László szavaival élve „belehullott abba az óriási sírba, amelyben 1918 őszén a régi Magyarország elsüllyedt.”²¹

A trianoni döntés következtében a református egyháztól 1012 anyaegyházkezeléssel együtt 916.906 lelket szakítottak el. Kerületekre lebontva a Dunamellék 32 anyaegyházközséget veszített 35.000 lélekkel, a Dunántúl 75 anyaegyházközséget, 3 missziói és 21 leányegyházközséget 73.000 lélekkel, Tiszáninnen 140 gyülekezetet 68.000 lélekkel, a Tiszántúl pedig 256 anya-, 9 társ-, 14 leány-, és 32 fiókegyházközséget veszített 289.750 lélekkel. Egyedül az erdélyi egyházkerület nem szenvedett veszteséget, mert az egész egyházkerület a több mint 600 anyaegyházközségével, számtalan leány- és fiókegyházközségével valamint csaknem 1.000 szórványával és közel 400.000 lélekkel teljes egészében idegen uralom alá került.²²

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni diktátum után az anyaországi református egyház a lehetőséghez képest igyekezett megteremteni az elcsatolt részekre került református egyháztestek továbbélésének egyházzjogi kereteit. A Zsinat 1920. szeptember 19-ei ülésén a III./133-134 sz. határozatával intézkedett:

- a) *az Erdélyi Református Egyházkerületet felhatalmazza arra, hogy az egyházi törvényekben megállapított vagy megállapítandó legfelsőbb egyházhatósági jog- és hatáskört a maga területén gyakorolhassa,*
- b) *a többi négy egyházkerületre nézve a már addig gyakorlatba vett eljárást [...] helyesnek tartja [...] hogy az egyházkerületeiktől elszakított egyházmegyékben az ott élő egyházkerületi lelkészi főjegyző, illetve a hivatali korra nézve legidősebb esperes és a hivatali korra nézve legidősebb egyházmegyei gondnok az egyházkerületi elnökségnek [...] jog- és hatáskörét gyakorolják,*
- c) *[...]*
- d) *ha valamely egyházmegyétől elszakított terület olyan kevés számú egyházközségből áll, hogy az ideiglenes külön berendezés nehézségekbe ütközik, az elszakított terület a szomszédos, akár ugyanazon, akár más egyházkerületbeli egyházmegyébe csatolható az érdekelt egyházkerület megegyezésével.²³*

A zsinati határozat kettős értelmű. Egyrészt szabad önrendelkezést adott az elszakított egyháztesteknek, másrészt pedig nem zárta ki a joghatósági viszony fenntartását sem. Az elszakított egyháztestek a közegyházhoz való kötődésük szerint a zsinati határozatnak az egyik vagy másik olvasatát értették ki.

²⁰ Czeglé Imre: A református egyház időszaki sajtója. In: Studia et Acta Ecclesiae. szerk. Cegléd Sándor. Budapest, 1983. 243. p

²¹ Ravasz László: Emlékezéseim. Budapest, 1992. 117. p

²² Bíró-Bucsay-Tóth-Varga: A Magyar Református Egyház története. Sárospatak, 1995. reprint. 409 p.

²³ Zsinati jkv. 1919-1921. In: A Magyar Református Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyvei 1919-1922. Bp, 1923. 55-57. p

A szeptemberi zsinati határozatnak az alapján indult meg az elszakadt egyháztestek önszerveződése, amely a határozott zsinati rendelkezések ellenére sem nélkülözte a félreértéseket és ellentéteket. A zsinati határozat után, mivel az új államok területén élő reformátusok életkörülményei politikai helyzetük döntően megváltozott, az egyházi egység sokáig élő reménye ellenére helyzetük a magyarországi református egyháztól függetlenül alakult.

A református egyház élete az elcsatolt részeken

Az 1920. június 4.-ei trianoni békediktátum aláírása után a megcsönkített Magyarország új határain kívülre került református egyháztestekkel megszakadt minden kapcsolat. Az elszakadt református gyülekezetek és egyházmegye-töredékek a trianoni békeszerződés aláírásáig még abban reménykedtek, hogy valamilyen formában fenntartható a hivatalos kapcsolat és az egyházi közigazgatás az anyakerületekkel. A határok véglegesülése után viszont nyilvánvalóvá vált, hogy az anya-egyházkerületekkel hivatalos kapcsolat nem tartható fenn, ezért a központi egyházigazgatás *jurisdictió*ja 1920 közepétől kezdve gyakorlatilag megszűnt az elcsatolt részek református egyháztestein. Az elcsatolt részek reformátussága egy addig történelmükben soha nem tapasztalt kihívással szembesültek: az önállósággal. Ez alól egyedüli kivétel az Erdélyi Református Egyházkerület volt, amelyik addig is meglehetősen önállóságban volt és az elcsatolás után is megőrizte szervezeti és intézményi integritását.

Az Erdélyben, Királyhágómelléken, Felvidéken, Kárpátalján, Jugoszláviában és Burgenlandban az önállósodás útjára lépni kényszerült református egyházaknak két veszélyes magatartást kellett elkerülniük: egyrészt az államhoz való túlzott alkalmazkodással el ne árulják a magyar református egyházat és annak a határok ellenére is fenntartható történeti és szellemi integritását, másfelől el kellett kerülniük azt, hogy a föld alá vonulva a kétségbeesett irredenta és revizionista harcban meg ne szűnjön az egyház egyház lenni.²⁴

E kettős szorítás kényszerítette egyensúlyhelyzet megteremtését és fenntartását a református egyházak közjogi helyzetének kialakulásában, anyagi alapjaiban, gyülekezeti életében, oktatásában és lelkészképzésében, sajtó és irodalmában vizsgáljuk meg.

²⁴ Ravasz László: Emlékezéseim, Budapest 1992, 136 p.

A református egyházak önszerveződése és közjogi helyzete az elcsatolt részeken

A Román Királyság

A magyar egyházak romániai közjogi helyzetét teljesen más alapelveken szervezték meg, mint a dualizmus idején a magyarországi román egyházakét, amikor a magyar és román egyházak közjogilag egyforma alapelveken nyugodtak. A fordulat első hónapjaiban az új helyzet az megszálló román közigazgatást is felkészületlenül találta, ezért a szebeni Kormányzó Tanács 1919-ben a régi magyar törvények nagy részét fenntartotta, amit megerősített a gyulafehérvári határozat is. A gyulafehérvári határozatok kimondták többek között, hogy „*az állam összes felekezetei számára egyenlő jog és teljes felekezeti önkormányzati szabadság biztosított.*”²⁵ Az 1919-es kissebségi szerződés viszont a gyulafehérvári határozatoknál már kevesebbet biztosított, amely már nem ismerte el az egyház önkormányzatát, a gyakorlat pedig élesen megkülönböztette a román és magyar egyházakat. Az előbbieket minden lehetséges eszközzel előnyben részesítette, míg az utóbbit háttérbe szorította.

Az 1925-ös alkotmány ugyan még elviekben fenntartja az egyházak egyenlőségét, de az a gyakorlatban soha nem valósult meg.

Az állam és egyházak viszonyát szabályozó 1928 évi kultusztörvény csak az ortodox és görög katolikus egyházat nevezi egyháznak, a többi felekezetet csupán kultusznak tekinti. A magyar egyházak életét ez a törvény rendkívül megnehezítette, mert a törvény előírásai rendőri ellenőrzést írtak elő a nem román egyházak minden megnyilvánulásával vagy rendezvényével szemben.²⁶

Az 1938-as alkotmány a már két évtizede gyakorolt megkülönböztetést a 22-es cikkelyben törvényre is emeli: „*A lelkiismeret szabadsága korlátlan. Az állam az összes vallásfelekezetnek egyenlő szabadságot és védelmet biztosít, amennyiben gyakorlásuk nem ütközik a közrendbe, a jó erkölcsbe és az állam szervezeti törvényeibe. Az ortodox egyház a románok nagy többségének vallása lévén, az ortodox egyház uralkodó egyház az államban, a görög katolikus egyháznak pedig a többi felekezettel szemben elsőbbsége van.*”²⁷ Az alkotmány kétszeresen is megszorította a magyar egyházakat, mivel egyrészt a közrend és az állam törvényébe ütközés eseteit korrupció és nacionalista regáltbéli hivatalnokok határozták meg, alkalmat teremtve ezzel nagyon sok visszaélésre, másrészt pedig az ortodox egyház minden téren elsőbbséget élvezett más egyházakkal szemben.

A magyar egyházak életében rengeteg fájdalmat okoztak a román hatóságok eljárásai, amelyek lábbal tiporták nem csak a vallásszabadságot és saját törvényeiket, de az elemi emberséget és jóérzést is. A magyar papok elfogatása, megkínzása, bebörtönzése és kiutasítása napirenden volt. 1937-ben a vallásügyi minisztérium elrendelte, hogy a jövőben II. Károlyért, Románia királyáért név szerint kell imádkozni.²⁸

²⁵ Archivele de stat Oradea – Nagyváradi állami levéltár, törvénygyűjtemény, 1918 évf. 4. kötet

²⁶ Biró Sándor: Kisebbségben és többségben, magyarok és románok 1867-1940. Csíkszereda 2002, 329. p

²⁷ Nagy Lajos: A kissebbségek alkotmányjogi helyzete Nagy-Romániában. Kolozsvár 1944, 226-228. p

²⁸ Biró Sándor: Kisebbségben és többségben, magyarok és románok 1867-1940. Csíkszereda 2002, 349. p

Az 1927-ben Romániában járó amerikai bizottság látva a vallásszabadság sérelmeit, az erőszakos elrománosításokat, megállapította a lelkiismereti szabadság sérelmeinek valóságát. Jelentésében arra a következtetésre jutott, hogy Romániában „a kisebbségek erőszakos elrománosítása, évszázados iskoláik és egyházaik tönkretétele tény...”²⁹

Az egyházak egyenlőtlen közjogi helyzete mindvégig változatlanul maradt, az egyházak jogegyenlősége Nagy-Románia egész fennállása alatt sem papíron, sem a valóságban nem volt meg.

Az Erdélyi Református Egyházkerület

Az elszakított egyháztestek közül az erdélyi egyházkerület életében hozott az új helyzet a legkevesebb változást, és a megváltozott viszonyok inkább lelki mintsem intézményi vagy közegyházi értelemben változtatták meg az Erdélyi Református Egyház életét. Az erdélyi reformátusság négy évszázados közigazgatási, egyházi, oktatási integritását megőrizve került román uralom alá.

A régi törvények a 18. század közepe óta kötelezték az erdélyi református püspököt, hogy tegyen hűségesküt az uralkodónak. Az erdélyi református önértelmezés szerint a református egyház közjogi és alkotmányos alapja az állam jóváhagyása és törvényi felügyelete volt, amely a püspök az uralkodó előtt tett ünnepélyes esküjében fejeződött ki. Az erdélyi református társadalom történelme folyamán nem egyszer került ellenséges érzületű uralkodó uralma alá, aminek következtében a hűségesküt egyfajta biztosítékként értelmezték a református egyház vezetői. Ebben az értelemben a trianoni döntés után letett hűségeskü valóban megóvta az erdélyi református egyházat a szétziláltatástól, sőt lehetőséget teremtett a legtöbb intézménynek és elért megvalósításnak az új államrendbe való átmentésére. A hűségeskü egyébként elengedhetetlen volt az egyház fenntartása szempontjából is, ugyanis az állam jóindulatán kívül a lelkészeknek juttatott állami kongrua is ettől függött.

Egyházi és egyháztársadalmi értelemben az új helyzet nem volt rosszabb az egyháznak a Türelmi Rendelet előtti állapotánál, sőt, a két világháború közti időszak az egyház 17. század végén, a 18. században vagy az 1848-as szabadságharc leverése után átélt elnyomásához képest a körülményekhez képest kifejezetten jónak volt mondható.³⁰

Nagy Károly, az egyházkerület püspöke 1921. április 9.-én tett hűségesküt, miután az új állami berendezkedés kiépítette a megfelelő közigazgatást és nyilvánvalóvá vált, hogy a trianoni döntés revideálása belátható időn belül nem várható és a magyar állam a békediktátum ratifikálására készül (1921. július 26). A hűségeskü nyomán az Erdélyi Református Egyházkerület a román állam által elismert, egyházi entitásként működhetett, mindenkor püspöke pedig hivatalból tagja volt a román szenátusnak.³¹ Ilyen körülmények

²⁹ The Religious Minorities. In: Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben... Csíkszereda 2002, 337-338. p

³⁰ Tonk Sándor: Értelmezési lehetőségek az Erdélyi Református Egyház interbellikus történetében. Előadásjegyzet 1999

³¹ Az 1923. évi román alkotmány 72. § szerint „az államban és egyházban elfoglalt magas helyzetük alapján a szenátusnak hivatalból jogosult tagjai: [...] d) az állam által elismert vallásfelekezet fejei, felekezetenként egy-egy, amennyiben az ország törvényei szerint vannak megválasztva és ha 200.000 lélekszámnál több hívőt képviselnek.

között az erdélyi református egyház kifejezte, hogy a kialakult politikai és történelmi helyzetet elfogadva lojálisan kíván beilleszkedni az új államrendbe, és feladata szerint szolgálni kívánja a román államot és népeit.³²

A 20. századi erdélyi református közgondolkozásában többször is felmerült az a gondolat, hogy nem volt-e Nagy Károly hűségesküje elsietett, nem jelentett-e egy indokolatlan lojalitást? A református közgondolkozás mai napig hordozza ezt a 20-as években kialakult kétséget, két gondolkozásformára bontva az erdélyi református életet: a református egyház kiegyezően lojális vagy pedig lojálisan ellenálló legyen inkább? Míg az első világháború után – egyfajta belső tartást adva – még inkább ez utóbbi érvényesült a közegyházi gondolkozásban, addig a második világháború után a kommunista államhatalommal szemben az előbbi került előtérbe. Az egyháznak a kommunizmus felé nem csupán lojális de a 80-as évekre kiszolgáló jellegű magatartása a 90-es évektől újra az ellenálló magatartást vette fel. Az állammal kialakítandó viszony kérdése a mai napig nem került nyugvópontra az erdélyi református társadalmi közgondolkozásban.

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület

1920-ban a Tiszántúli Egyházkerulettől nyolc egyházmegye került román igazgatás alá összesen 153 anyaegyházközséggel: a nagybányai egyházmegye 19 egyházközséggel, a nagykárolyi egyházmegye 16, az érmelléki egyházmegye 34, a bihari egyházmegye 30, a nagyszalontai egyházmegye 29 és a bánási egyházmegye 25 egyházközséggel.³³

Az elszakított egyházmegyék alkatuk és történelmük szerint különböző véleményen voltak az önszerveződés kérdésében. A kisebb, anyagi és országos intézményi keretekkel nem rendelkező peremvidéki egyházmegyék számára magától értetődő volt az Erdélyi Református Egyházkerülethez történő csatlakozás. Mivel az integritását és teljes egyházkormányzatát megőrzött erdélyi kerület a hűségeskü letétele által a hivatalos működési engedélyre bizton számíthatott, joggal merült felt a kisebb és megcsonkult tiszántúli egyházmegyében az unió lehetősége. 1920 elején a nagybányai, nagyszalontai és máramaros-ugocsai egyházmegyék, a békés-bánási egyházmegyékből lekapcsolt egyházközségek, továbbá a szatmári egyházmegye elöljárósága azzal a megkereséssel fordultak az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsához, hogy amíg fel nem vehetik a hivatalos kapcsolatot a törvényes egyházi felsőbb hatóságaikkal, addig az erdélyi kerület gyakorolja felettük a jogvédelmet³⁴, amit az erdélyi kerület el is vállalt. Mivel ez a megoldás a román kormányzat számára is a legmegfelelőbb volt, a kultuszminisztérium az 16470/1920 számú leiratával elrendelte, hogy amíg a magukramaradt tiszántúli egyházmegyék helyzete nem rendeződik valamilyen formában, addig azok felett az erdélyi kerület gyakorolja a kormányzati jogokat. Ezzel a megoldással viszont az Erdélyi Református

³² A magyar reformátusság körképe, In: Tebenned bíztunk eleitől fogva... Debrecen 1991, 63 p.

³³ Eszenyei Béla: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület. In: Erdélyi egyházaink évszázadai, Bukarest 1992, 199. p

³⁴ Erdélyi Református Egyházkerület Közgyűlési jkv. 23/1921

Egyházkerület nem értett egyet, mivel ő a felügyeletet az azt visszautasító egyházmegyék felett nem vállalhatta.³⁵

A Zsinat 1920. szeptember 19.-ei határozata értelmében a rangidős esperes, Sulyok István nagyváradai lelkipásztor október 20-ára gyűlést hívott össze az önállóság vagy Erdélyhez csatlakozás kérdésében. Mivel a gyűlést az uniót szorgalmazó egyházmegyék nem ismerték el, ezért Sulyok – szintén a zsinati határozat értelmében – december 14.-ére kerületi közgyűlést hívott össze Nagyváradra.

Az első közgyűlésen a jelenlévők megtették az első lépéseket az önállóság felé: kimondták a Tiszántúli Református Egyházkerület megalakulását, létrehozták ennek pecsétjét és Sulyok István esperest, valamint Domahidy Elemér gondnokot megbízták az új kerület ideiglenes vezetésével. A közgyűlésen ismételten felhívták az Erdélyhez csatlakozott egyházmegyéket a visszatérésre, aminek nyomán a szalontai egyházmegye vissza is lépett, döntéséről pedig Erdélyt azonnal értesítette.³⁶

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület önálló megszervezése nem illett a román hatóságok elképzeléseibe, ezért a kultuszminisztérium a 2975/1921 számú leiratával közölte az ideiglenes vezetőséggel, hogy a december 14.-ei gyűlést és annak határozatait nem ismeri el.

A beállt *ex lex* állapot feloldására Domahidy főgondnok 1921. március 21.-én Debrecenbe utazott. A sebtében összehívott anya-kerületi intéző bizottság hivatalosan felhatalmazza a nagyváradai közgyűlés által megválasztott vezetőséget az új kerület képviselőjére és azokat az ideiglenesen átruházott hatáskör alapján illetékeseknek tekinti, valamint felszólítja az erdélyi kerülethez csatlakozni akaró egyházmegyéket, hogy *„az egység megővése céljából, tehát a legmagasabb elvi szempontból, azonnal csatlakozzék a megszállás alatt alakult rész-egyházkerülethez”*.³⁷ A debreceni állásfoglalás után az erdélyi kerület Igazgatótanácsa a román vallásügyi minisztériumhoz intézett 1813/1921 számú feliratában a Tiszántúli Református Egyházkerülettől elcsatolt részek helyzetét tekintve egy önálló püspökség létrehozását tartotta célszerűnek.³⁸

A román kultuszminisztérium ebben a helyzetben nyilván nem erőltethette az erdélyiekre a felügyeleti jogot, ezért kompromisszumos megoldást választott: nem ismerte el az új kerületet, nem is ígért semmit ebben az ügyben, viszont megbízta Sulyok Istvánt *„az egyházi fennhatóság nélkül maradt parókiák adminisztrálására”*,³⁹ ugyanakkor nem ismerte el Sulyokot püspökhelyettesnek csak adminisztrátornak, és a jogfolytonosság még csak látszanak elkerülésére is, megtiltotta a *tiszántúli egyházkerület* megnevezést.

1921. július 7-8.-án Sulyok István Bukarestben tárgyalta az új kerület felállításáról, aminek eredményeképpen augusztus 16.-án Nagyváradon az elszakadt egyházmegyék megtartották az alakuló közgyűlést, amely kimondta, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerülettől Romániához csatolt területen lévő egyházmegyék *„Királyhágómelléki Református*

³⁵ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 8. p

³⁶ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 9. p

³⁷ Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűlési jkv. 131/1921, TRE Levéltára 21.a

³⁸ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 12. p

³⁹ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 12. p

Egyházkerület” elnevezéssel új egyházkerületet alakítanak és a közgyűlés elrendelte a kerületi általános választásokat.⁴⁰ A választások végeredményét az 1922. február 23.-ai kerületi közgyűlés szentesítette: a püspök Sulyok István, főgondnok Domahidy elemér lett.⁴¹

A választás eredményét a kultuszminisztérium nem ismerte el, az új püspökség felállítására nem mutatott hajlandóságot, de ennek okára magyarázatot nem adott. Ilyen körülmények között Sulyok István püspök és Domahidy főgondnok 1923. február 27.-én el nem ismert megbízásukat visszaadták és új választások kiírását kérték a hivatalos szervektől. A kultuszminisztérium a rövidesen megjelenő kultusztörvényhez kötötte az új választásokat.

Az ígért kultusztörvény sem 1924-ben, sem 1925-ben nem jelent meg, ezért a Királyhágómelléki Református Egyházkerület vezetősége memorandumban fordult a román kormányhoz a helyzet megoldása érdekében, kilátásba helyezve ugyanakkor, hogy a közgyűlés mindenképpen élni fog törvényes lehetőségeivel.⁴²

Mivel a felterjesztésre válasz nem érkezett, 1925. június 12.-ei kerületi közgyűlésen elrendelték a tisztségek betöltését és az új választások kiírását.⁴³ A közgyűlésen – az előzményeket ismerve nem meglepő módon – jelen volt a rendőrség egy képviselője is.

1926. márciusában a román liberális kormány mandátuma lejárt, ezért a választásokra készülve – magyar támogatás reményében – a liberális kormány jóváhagyta és hivatalosan elismerte Sulyok István püspökké választását, amelyet május 10.-én Sulyok István Nagyváradon letett „ideiglenes” esküje követett.⁴⁴ Ez az eskü egy kormány megbízott jelenlétében zajlott le, amely nem helyettesítette a király előtt letett esküt, csak jogalapot biztosított Sulyok István püspöki működéséhez. A király előtti hivatalos eskütételre már soha nem került sor.

1926-tól Sulyok István eskütétele nyomán a Királyhágómelléki Református Egyházkerület féllégálisan működött 1939-ig, az egyházkerületet magát ugyanis II. Károly román király hivatalosan csak 1939. november 23.-án – a megváltozott nemzetközi viszonyok következtében – ismerte el jogi személynek.⁴⁵

Az újkerület megalakulása körüli huzavona kettős feszültségről árulkodik. A Tiszántúltól leszakadt részek nem csak a román állam felé akarták megőrizni a függetlenségüket, hanem az erdélyi egyházkerülettel szemben is. A fennmaradt dokumentumok kevés erre vonatkozó utalása híven jelzi azt a feszült hangulatot, ami a két kerület között fennállt. A partiumi reformátusok joggal félték attól, hogy a nagytörténelmi múltra tekintő erdélyi kerület egyszerűen magához vonzza a hivatalosan meg sem alakult új kerületet és arra nem csak kormányzati, hanem szemléletbeli változást is kényszeríteni fog. Az eltérő történelem és lelki habitus eleve lehetetlenné tett bármiféle közeledést a két kerület között.

A feltárt összefüggések alapján bátran meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy az új partiumi kerület nem is annyira a román államtól óvakodott, mint inkább a testvérkerülettől.

⁴⁰ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 16. p

⁴¹ A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Közgyűlési jkv. 16/1922, TRE Levéltára, 21.a

⁴² A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Közgyűlési jkv. 6/1924, TRE Levéltára, 21.a

⁴³ A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Közgyűlési jkv. 58/1925, TRE Levéltára, 21.a

⁴⁴ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 24. p

⁴⁵ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 34. p

Ez a szembenállás a mai napig végigkíséri a két kerület életét és mindig a legfőbb akadálya volt a két kerület állammal szembeni közös és eredményes fellépésének.

A Csehszlovákiai Magyar Református Egyház

A trianoni döntés szerint a Monarchiából kivált és frissen megalakult Csehszlovákia a willsoni elvre hivatkozva bekebelezte a többségében magyarok lakta északnyugati és északkeleti felvidéket. Ez a földrajzi tájegység több egyházigazgatási egységet is felölelt, ezért az ideszakadt református egyházak a lehető legkülönbözőbb háttérrel és eltérő önszerveződési elképzelésekkel kényszerültek az együttműködésre. Ez a sokszínűség lesz hosszú ideig az egység megteremtésének legnagyobb akadálya.

A területek elcsatolása következtében a Csehszlovák állam uralma alá került: a dunántúli egyházkerületből a komáromi egyházmegye 48 és a barsi egyházmegye 29 anyaegyházközséggel, valamint a drégelypalánki egyházmegyétől két egyházközség, a tiszáninneni egyházkerulettől a gömöri egyházmegyéből 35 anyaegyházközség, a tornai egyházmegyétől 8, az abaúji egyházmegyétől 20, az alsó zempléni pedig 11 egyházközség, a felsőzepléni egyházmegye 29 és ungi egyházmegye 39 gyülekezettel teljesen, végül a tiszántúli egyházkerületből a beregi egyházmegyéből 43 és a máramaros-ugocsi egyházmegyéből 25 egyházközség.⁴⁶

A magukramaradt egyháztestek helyzetét az 1918. október 28.-ai 11. számú csehszlovák államtörvény 2. szakasza szabályozza először, amelyik törvényben az állam ideiglenesen elismerte a magyar állam és a református egyházközségek közötti, az 1904-es zsinati rendezés alapján kialakított jogviszonyt.⁴⁷ Ennek a monarchiabeli jogviszonynak az elismerése csupán a magukramaradt egyházközségek pusztán létezését ismerte el ideiglenesen. A gyülekezetek hivatalos létezésének legalább az elismertetésére nézve a tiszáninneni egyházkerület 1920. július 1.-én Kassán, a dunántúli kerület pedig július 16.-án Komáromban tartott közgyűlést. A gyűléseken a legfontosabb teendők végzésére Révész Kálmán tiszáninneni és Németh István dunántúli püspököket bízták meg valamint püspökhelyetteseket választottak. A Csehszlovák állam ezeket a közgyűléseket nem ismerte el.

A tiszáninneni egyházkerület ideiglenes elnöksége ugyanezen a gyűlésen felhívja a kárpátaljai beregi és máramaros-ugocsi egyházmegyéket, hogy csatlakozzanak a tiszáninneni kerülethez, de azok a beregi egyházmegye 1920. november 25.-ei közgyűlésük döntése alapján egyenlőre egyházmegyei alapon akarták élni életüket.

Az első közgyűlések ellenére is az anya-egyházkerületek központi intézményeitől nagymértékben függő felvidéki és kárpátaljai református peremvidékek a megszállás első hónapjaiban csak kábultan szemlélték az eseményeket és a csehszlovák megszállást csak ideiglenesnek tekintették. Révész Kálmán, a tiszáninneni egyházkerületnek az elcsatolt

⁴⁶ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 5. p

⁴⁷ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 36. p

részekre került püspöke még 1920 közepén is abban reménykedett, hogy az intézményi egység az anya-kerülettel fenntartható.

A pozsonyi vallásügyi minisztérium 1920 szeptemberében leiratban kereste meg Révész Kálmánt, amelyben a minisztérium vállalta az egyházközségek hivatalos elismerését, a magyar nyelvnek, mint belső ügyviteli nyelvnek az egyházban való meghagyását és ígéretet tett az állami kongrua folyósítására. Mindezek fejében a református egyházközségeknek „Slovenskói Református Egyházkerületbe” kellett megszerveződniük. Mivel az új államban egy új református egyházkerület megszervezése az anya-egyházkerulettől való teljes elszakadást nem csak *de facto* hanem *de iure* is jelentette volna, ezért a Csehszlovák államnak ezt a kérését Révész Kálmán kereken megtagadta.⁴⁸

Révész válaszára – akivel a Csehszlovák állam természetesen nem püspökként, hanem csak rangidősként tárgyalt – az állam 1920. végéig sem fizette ki a már 1919 közepétől elmaradt lelkészi kongruát, aminek következtében a legtöbb lelkipásztor lehetetlen anyagi helyzetbe került.

Ilyen körülmények között lelkésztársai legnagyobb döbbenetére Révész Kálmán püspök hazaköltözött Magyarországra. Révész indoklása szerint a kerület integritását csak az anyaországból lehet fenntartani, ezért magát Miskolcon is püspöknek tekintette. Példáját Németh István dunántúli püspök, komáromi lelkész is követte és repatriált.⁴⁹

A két püspök 1920. végi távozása *ex lex* helyzetbe hozta az elszakított egyházrészeket, akik ilyen módon kétszeresen is magukra maradtak, az állammal kialakítandó jogviszony rendezését pedig beláthatatlan időre kitolta. Jellemző módon az önszerveződés első lépéseiben a református egyház mindenek előtt azt kellett tisztázza, hogy mennyire vállalható a kisebbségi lét. A csehszlovákiai református egyházban egy rövid de mély sokkot okozott a két püspök távozása, ami nem volt egyedi az egyházi vezetők között, mivel Erdélyben 1921-ben Ravasz László, 1936-ban pedig Makkai Sándor nem tudták vállalni a kisebbségi létet.

Révész Kálmán távozása után a tiszáninneni egyházkerület püspökhelyettese, Pálóczi Czinke István vállalta az egyházszervezői munka és az állammal történő kapcsolatfelvétel és tárgyalás terhét.

Czinke István rangidős püspökhelyettesként felvette a kapcsolatot a dunántúli egyházkerülettel egy közös cselekvési terv kidolgozása végett. A közös megbeszélésre 1920. szeptember 8.-án Rimaszombaton került sor, amelyen a két kerület képviselői Czinke elnökletével memorandumot fogalmaztak meg a csehszlovák kormány felé a hivatalos elismerés ügyében. A memorandumra érkezett válaszról Czinke a tiszáninneni egyházkerület 1920. december 21.-ei közgyűlésén tájékoztatta a lelkészeket. Simkovic csehszlovák vallásügyi előadó válaszában három feltételhez kötötte a hivatalos rendezést:

- a) az önálló csehszlovákiai református egyház megszervezése
- b) a lelkészek hűségesküjének letétele

⁴⁸ Révész Kálmán 1920 évi püspöki jelentése., In: Csomár Zoltán i.m. 9. p

⁴⁹ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház hűszéves története, Ungvár 1940, 11. p

c) az itt élő református szlovákoknak egy egyházmegyébe való tömörítése⁵⁰

Ezek ismeretében a közgyűlés határozatot hozott, amelyben kimondta, hogy „Szlovenszkói Tiszáninneri Egyházkerület” elnevezés alatt egyházkerületet alakít, püspökének pedig Pálóczi Czinke István rimaszombati lelkészt választotta meg. Szintén ezen a közgyűlésen született határozat a tiszáninneri és a dunántúli egyházkerületet az állam felé képviselő Közös Bizottság felállításáról.

A Közös Bizottság a tiszáninneri egyházkerület 1920. december 21.-ei illetve a dunántúli egyházkerület 1921. január 28.-ai közgyűléseire támaszkodva, a kárpátaljai két egyházmegye képviseletében is, 1921. március 2.-án az 509. számú beadványában memorandumot nyújtott be a Szlovenszkói Teljhatalmú Miniszteréhez Pozsonyban, amelyben pontosan feltárták a csehszlovákiai református egyház helyzetét és problémáit, valamint a mihamarabbi hivatalos rendezést sürgették.⁵¹

A miniszter válaszában a református egyház minden kérésére kedvező választ adott, de annak gyakorlatba ültetését egy olyan – az állammal kialakítandó – jogi kerethez kötötte, amelyik megszünteti a református egyház több évszázados autonómiáját. Ezt a feltételt a Közös Bizottság jegyzőkönyvileg elutasította. A várható tárgyalási nehézségeket figyelembe véve pedig kimondta egy csehszlovákiai református Konvent felállításának szükségességét.

Mivel 1920. decemberi közgyűlésén a tiszáninneri kerület csak ideiglenesen és a presbitériumok szavazata nélkül választotta meg Czinke Istvánt püspöknek és a dunántúli kerületben még nem voltak választások, ezért a Közös Bizottság általános választásokat rendelt el. A tiszáninneri egyházkerület 1921. június 22.-én Czinke Istvánt, a dunántúli egyházkerület június 22.-én pedig Balogh Elemér pozsonyi lelkészt választotta püspökéül.⁵²

1923.-ban megindult a sokáig bizonytalan jogállású Kárpátalján levő beregi és máramaros-ugocsai egyházmegyék kerületté szervezése, amelyek – a tiszáninneri egyházkerület által sokat vitatott módon – a Kárpátalja területére eső 12 ungi egyházközséggel együtt alkották meg a Kárpátaljai egyházkerületet. Az 1923. június 7.-ei munkácsi közgyűlésen Bertók Béla munkácsi espereslelkészt választották püspökké.

A három egyházkerület által közösen felállítandó Konvent elsődleges feladata az 1904/907-es egyházi törvényeknek a Csehszlovák állam törvényeivel történő összehangolása volt. Anyagi okok miatt többszöri halasztás után Léva városában 1923. június 17.-én megnyílt a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház első törvényhozó zsinata Pálóczi Czinke István püspök elnöklete alatt.

A Konvent által sok munka árán megalkotott és az új állami törvényekkel összhangba hozott törvényeket hivatalosan felterjesztették a vallásügyi minisztériumba, de arra választ nem kaptak.

Az állami jóváhagyás érthetetlen elmaradása miatt a Konvent ügyintéző bizottsága minden lehetséges eszközt megragadva próbálta elérni az egyház hivatalos elismerését. Az időközben változó állami törvények szükségessé tették a még el sem ismert egyházi kánon

⁵⁰ Tiszáninneri egyházkerület jkv. 11-13. old. In: Csomár Zoltán i.m. 14. p

⁵¹ Tiszáninneri egyházkerület jkv. 71-74. old. In: Csomár Zoltán i.m. 17. p

⁵² Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 18. p

revideálását. Erre az 1927. november 22.-én Kassán⁵³ – a halogatás miatt feszült légkörben – tanácskozó Zsinat volt hivatott. Az állami képviselő jelenlétében zajló zsinaton újrafogalmazták szinte az összes törvénycikkelyt.

Ennek a kánonnak a felterjesztését is két év hallgatás követte, miután 1929.-ben hivatalos értesítés nélkül, üzenet formájában tájékoztatta a minisztérium a református egyházat, hogy a felterjesztett kánon szlovák fordítása nem megfelelő, azt újra kell írni, de most az eredeti fogalmazás szlovákul kell legyen.

Minden előkészítés, módosítás és fordítás ellenére az egyházi kánon nem került hivatalos elismerésre 1938. novemberéig, amikor felvidéket újra Magyarországhoz csatolták.

A csehszlovákiai református egyház élete húsz évig féllegális állapotban telt el, amelyet a hivatalos állami elismerés hiánya és az állam által végig erőltetett szlovák református egyházmegye felállítása terhelt meg.

A csehszlovákiai református egyház történetének sokat vitatott kérdése a szlovák egyházmegye ügye. Az állam a szlovák nyelvű reformátusok számára is külön egyházmegyét akart felállítani a református Konvent fennhatósága alatt. Az államban potenciális ellenséget látó református közegyház egy szlovák egyházmegye felállításában a református egyház autonómiájának veszélyeztetését látták. Mivel az egyházi autonómiáról eleve nem lehetett beszélni, a szlovák reformátusok felkarolásának az elmaradását inkább egyfajta nemzeti ellenkezéssel lehet magyarázni. Mivel a református egyházat eleve csak magyarnak tudta felfogni a kor református közegyházi gondolkozása, a más nyelvű – főleg szlovák és román – reformátusok ügye teljességgel kiesett az egyház látóköréből. A szlovák reformátusok integrálása nem csak az állammal való kapcsolat kiegyensúlyozását hozta volna meg, de missziói tekintetben is döntő lépés lett volna. Ez a döntő lépés nem történt meg sem Csehszlovákiában, sem Romániában mind a mai napig. A református egyháznak ezt az elutasító magatartását nem csak csehszlovák államhatalom értelmezte egyfajta rejtett nacionalizmusnak. A második világháborúban a magyar református egyház nemzeti elkötelezettsége pedig később külön bonyodalmakat okozott az államhatalom és a református egyház kapcsolatában.

A Kárpátaljai Református Egyházkerület

Kárpátaljának, mint földrajzi és közigazgatási területnek a politikai helyzete hosszú ideig bizonytalan volt. Sok huzavona után Kárpátalját – mint autonóm területet – a Csehszlovák államba tagolták be. A bizonytalan közigazgatás még inkább megnehezítette az ideszakadt reformátusok önszerveződését. Nem véletlen, hogy a kárpátaljai gyülekezetek alig 1923.-ban szerveződtek egyházkerületté.

A kárpátaljai református egyházközségek helyzete rosszabb volt mind a romániai, mind a csehszlovákiai református egyháznál. Az 1920.-i elszakadás az egyházi struktúrák és hivatalok jórészt tönkretette. Kárpátaljára csak több egyházkerülettől elszakadt beregi,

⁵³ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 32. p

ugoc sai, szatmári és ungi egyházmegyék töredékei kerültek,⁵⁴ összesen 77 gyülekezet 65.000 lélekkel.⁵⁵

Néhány lelkész 1919. április 3.-ára „tájéko zódó” gyűlést hívott össze a beregi egyházmegyében, de ezt Bertók Béla, a rangidős esperes – a megszállás bizonytalan viszonyai miatt – nem tartotta célszerűnek. A legnagyobb kérdés ebben az esetben is az volt, hogy fenntartható-e az anya-egyházkerület *jurisdictiója* a megszállt területeken. Azt, hogy mennyire tisztázatlan volt a hovatartozás kérdése mi sem mutatja jobban, mint az, hogy Bertók esperes 1919.-ben, 1920.-ban és 1921.-ben is részt vett a tiszántúli egyházkerület gyűlésein, ahol a jegyzőkönyvek végig mint tagot említik.⁵⁶

Miután a Magyar Református Egyház Zsinata 1920. szeptember 19.-ei ülésén a III./133-134 sz. határozatával kijelentette az egység szilárd elhatározását, de a fennálló helyzetet figyelembe véve javasolja az elszakadt részek önálló szerveződését,⁵⁷ a kárpátaljaiak nehéz szívvel léptek az önállóság útjára.

A tiszáninneri egyházkerület a Kárpátaljára került 12 tiszáninneri gyülekezet kapcsán is kérte a kárpátaljai reformátusokat, hogy csatlakozzanak a Tiszáninneri egyházkerülethez. 1920. szeptember 8.-án Czinke István csehszlovákiai tiszáninneri püspökhelyettes az egyesülésre nézve is és a Csehszlovák állam által kért református egység megteremtésének ügyében is meghívta Bertók Béla beregi és Biki Ferenc ugoc sai espereseket az egyházkerület közgyűlésére.⁵⁸ A meghívást mindketten visszautasították,⁵⁹ kérve előbb a kárpátaljai egyházmegyék önállóságának kérdésének a rendezését.

A kárpátaljaiak önállóság-törekvését a Csehszlovák állam is támogatta, ezáltal is akadályozva egy túl erős református egyház létrejöttét. Ezzel a hallgatólagos támogatással a kárpátaljaiak a tiszáninnentől elkerült 12 egyházközséggel együtt önálló kerület kialakítására törekedtek a tiszáninneri kerület és a Konvent felhívásai ellenére is. Végül a kialakult helyzetet megoldandó 1921. júliusában maga a Konvent kérte a kárpátaljaiakat, hogy alakítsanak önálló kerületet és az egység érdekében, mint kerület képviseltessék magukat a Konventben.⁶⁰

A kárpátaljai református egyházak 1921. augusztus 2.-án megtartott közös megbeszélésén⁶¹ viszont maguk a kárpátaljaiak sem voltak egy véleményen az új egyházkerület kérdésében. Míg Bertók esperes az egyházmegyei alapon álló önállóság mellett érvelt, addig Komjáthy Gábor ungi esperes és Bihary Lajos lelkész, az ugoc sai egyházmegye képviselői az egyházmegyék nevében az önálló egyházkerület felállítását kérték.⁶²

A megbeszélésen végül is egy ideiglenes megoldás született, amely kimondja, hogy szükséges egy önálló egyházkerület megszervezése, de addig még további lépések

⁵⁴ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 67. p

⁵⁵ Összesítés 1923, Tiszántúli református egyházkerület levéltára, I.22.a 1/1923/153.1

⁵⁶ Tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyvei, 1920/9/363

⁵⁷ Lásd még: 27. számú jegyzet.

⁵⁸ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 72. p

⁵⁹ Dunántúli Református Egyházkerület levéltára, Pápa, 258 - 2/1921/c

⁶⁰ Tiszáninneri egyházkerület jegyzőkönyvei, 1921/6/38

⁶¹ Tiszántúli református egyházkerület levéltára, I.22.a 1/19236-52.5

⁶² Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 85. p

szükségesek, aminek megtételére a három egyházmegyéből egy közös bizottság állítandó fel.⁶³ A bizottság 1921. november 29.-ei ülésén sokáig a Tiszáninneri kerülethez történő csatlakozás kérdésében folyt a vita, de végül az egyházmegyék képviselői az önállóság mellett döntöttek.

Az önálló kerület megszervezését viszont akadályozta az a tény, hogy a sok politikai és egyházi bizonytalanság miatt a kárpátaljai lelkészek nagy része nem tett hűségesküt a Csehszlovák állam felé. Az eskütételt a lelkészek minél előbb meg akarták ejteni, de az állami hatóságok érthetetlen módon halogatták azt. Ilyen körülmények között, és az egyházkerületben öt ért vádak miatt is Bertók Béla 1922 végén lemondott hivataláról. Helyette Szentimrey Józsefet bízták meg az egyházkerület képviselőjének feladatával.

Miután a kárpátaljai református egyházmegyék presbitériumai egy általános szavazáson egyhangúlag egy önálló kerület felállítását határozták el, 1922. október 31.-én alakuló gyűlést hívtak össze.⁶⁴

Annak ellenére, hogy az állammal nem sikerült megegyezni a kiutalandó államsegélyt illetően, anyagi alapok nélkül ugyan, de 1923. március 8.-án megalakult a Kárpátaljai Egyházkerület.⁶⁵ 1923. június 7.-én az első egyházkerületi közgyűlésen Bertók Béla munkácsi espereslelkészt választották és iktatták püspökké, amit követően a Kárpátaljai Református Egyházkerület teljes jogú tagként képviseltette magát az 1923. június 17.-ei zsinaton.

A királyhágómelléki egyházkerület megszületéséhez hasonló módon történt a kárpátaljai kerület szervezése is. A kárpátaljai reformátusok abban a felemás helyzetben találták magukat, hogy a többi református egyháztesttől eltérően esetükben az állam akarta az önálló kerületté szerveződésüket, a testvérkerületek pedig nem. A református egyházon belül már évszázadok óta meglévő tendencia érvényesült a kárpátaljai református egyház megszervezés ekörül is. A magyar református egyház mindig is centralista felépítésű egyház volt, azaz a tájegységenként vagy politikai határokon belül élő reformátusok egy-egy szellemi központ köré gyűltek, akkor is, ha az nem volt magának az adott tájegységen élő egyháznak előnyös. A történelmi múlt tapasztalata abba az irányba mutatott, hogy nagyobb túlélési lehetősége van a református egyháznak, ha egy szellemi központ köré csoportosul. Míg a 18-19. században ez igaz volt, a Trianon utáni állapotokra már nem felelt meg. A gyorsan változó állami hangulat egy döntéseiben és életszemléletében rugalmas egyházi modellt feltételezett. A kárpátaljai kerület megszervezése és önállóságra törekvése ennek a rugalmas, nem feltétlenül alkalmazkodó, hanem inkább megújulni tudó egyházkép volt a jellemző.

A kerület fejlődését tekintve nyilvánvalóvá vált, hogy akár csak a Királyhágómelléki Református Egyházkerület életében, a kárpátaljai református megújulásnak is alapfeltétele volt az önálló kerületi életre való berendezkedés.

⁶³ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 86. p

⁶⁴ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 103. p

⁶⁵ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 110. p

A Jugoszláviai Református Egyház

A trianoni békeszerződés értelmében a történelmi Magyarország területének (Horvátország és Szlavónia nélkül) 6,5 %-a, azaz 21 ezer km²: a Mura-vidék, Muraköz, Duna-Drávaszög, Bácska és a volt Temesi Bánság egyharmada 1,5 millió lakossal – akiknek közel egyharmada volt magyar – az 1918. december 1-jén kikiáltott Szerb-Horvát-Szlovén Királyság részévé vált.

A trianoni diktátum mintegy 910 négyzetkilométernyi területet és 22 ezer magyart csatolt el Magyarországtól délnyugati sarkából, azt a térséget, amelyet ma Muravidék néven emlegetünk. Ezt a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság kapta meg, s nemsokára – főleg szerb nyomásra – elkezdődött a kisebbségbe került magyarság kálváriája. Az addigi Esterházy-birtokot felosztották, a földet a betelepített szlovének kapták meg, akik telepeket, de több esetben egészen új falvakat hoztak létre. Ezt a módszert tudatosan alkalmazta az akkori hatalom, köztudottan asszimilációs szándékkal. A kis Magyar közösséget (mint-egy 30 falu) rendkívül hamar sikerült megfosztani református és katolikus értelmiségétől, s 1939-ben már az anyanyelvű oktatást is beszüntették, a művelődési mozgalom pedig alig volt.

Az 1918. december 1.-én megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területén kezdetben 49 református anya-, 4 társ- és 5 leányegyházközség volt, az 1910. évi népszámlálás adatai szerint 65.571 lélekkel,⁶⁶ amelyből viszont csak 37 gyülekezet volt magyar nyelvű alig 40.000 lélekkel.

A gyülekezetek Trianon előtt három magyarországi egyházkerülethez tartoztak, A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1918. december 1.-ei megalakulása és a területi követelések jóváhagyása után az új állami igazgatás alá került a dunamelléki egyházkerulettől az egész alsó-baranya-bács-szlavóniai egyházmegye, valamint a dunántúli egyházkerulettől a belső-somogyi és a tiszántúli egyházkerulettől a békés-bánati egyházmegyetörödékek.⁶⁷

Ezek a területek az anya-egyházkerületek peremvidékei voltak, ahol korábban sem működtek református intézmények, nem voltak református alapítványok, hanem az itt élő egyházközségek nagymértékben függtek az egyházi központoktól, amit egyik napról a másikra elvesztettek. A bizonytalanság érzése minden téren bomlasztóan hatott. Ennek tudható be, hogy hosszú évekig kevés lépés történt az egyház megszervezésére. Az új állammal szembeni tárgyalások terén a délvidéki reformátusok számára még kevesebb lehetőség adatott, mint más államokba szakadt református testvéreiknek. Talán ennek is tudható be, hogy a délvidéki református egyház élete, noha nem fejlődött olyan látványosan, mint a többi református egyházé, életét mély lelkeség jellemezte. Akárcsak a kárpátaljai kerület életét tekintve, a jugoszláviai reformátusok számára is a kiszolgáltatott élethelyzetnek egyenes származéka volt nem csak az önálló egyházi lét kialakítása, hanem az alapokig lemenő megújulás.

Az új állami hatalom kezdetben bizalmatlanul tekintett a református egyházra, abban a magyar nacionalizmus és irredentizmus táptalaját látta. A trianoni döntés után még évekig

⁶⁶ Barcza József: A református egyház Jugoszláviában, In: Tebenned bízunk eleitől fogva... Debrecen 1991, 91. p

⁶⁷ Barcza József: A református egyház Jugoszláviában, In: Tebenned bízunk eleitől fogva... Debrecen 1991, 91. p

nem engedélyezett az állam semmilyen egyházi gyűlést. Az önszerveződés ügye helyi lelkészi közösségekben folyt csak minden közös elképzelés nélkül. Az állami gyanakvás miatt a református lelkészek rendeletileg el lettek tiltva az iskolákban való tanítástól, ezt a jogot a jugoszláv állam csak 1930-ban adta vissza a lelkészeknek.

Az új egyházkerület megszervezésének alapfeltétele lett volna egy zsinat összehívása, de azt még 1925.-ben az egyház többszöri kérése ellenére sem engedte meg az államhatalom.

Sándor király 1929. január 6-án az 1921-es alkotmány hatályon kívül helyezésével szerb királyi diktatúrát vezetett be. Az országot 9 bánságra (banovina) és a fővárosra osztotta.

A bizonytalan közjogi helyzet az állam számára is kényelmetlen volt, ezért 1930. április 16.-ára a kormány – lelkészek bevonásával – a protestáns egyházak számára autonómiát biztosító törvényt dolgozott ki, ami a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság majd később a jugoszláviai református egyház közjogi helyzetének alapja lett.⁶⁸

Az egyházak autonómiájára vonatkozó kerettörvény alapján 1930. július 13.-án Belgrádban megalakulhatott a Zsinat. A zsinaton az egyházat négy (északi, nyugati, keleti és déli) egyházmegyébe szervezték és elrendelték a tisztújító választásokat. Az egyház élére Ágoston Sándort választották meg püspöknek. A püspökválasztás fontosságát bizonyítja az, hogy Ágoston személyében nem csak kitűnő szervezője lett a református egyháznak, hanem egy igazi lelki vezetője is.

A zsinat nem csak a református egyházat szervezte meg, hanem kidolgozta a Jugoszláv Királysági Keresztyén református Egyház törvénykönyvét, amely gyors állami elismerés után 1933. május 11.-én életbe lépett.⁶⁹

Az egyház – a többi elszakadt egyháztesttől eltérően – a nehéz kezdeti években sok segítséget kapott a Presbiteri Világszövetségtől és az Amerikai Református Egyháztól. A tengerentúli reformátusok segítsége és lelki jelenléte a jugoszláviai református egyház életében nem csak anyagi értelemben volt serkentő, hanem hozzájárult egyfajta egészséges hitvalló öntudat kialakulásához is. A többi elcsatolt részekhez viszonyítva jellemző módon Jugoszláviából történt a legkevesebb repatriálás.

A Burgenlandi Református Egyház

Az összes elszakadt református egyháztestek közül a legérdekesebb helyzetbe az Ausztriához csatolt Felsőöri református egyházközség volt. A magyar és a német nyelvterületek határán fekvő közösség a történelem folyamán sok háborúságot szenvedett és sokszor cserélt gazdát. A 17. századtól kezdve az Ausztria felől jövő német hatás egyre erősebben van jelen a térségben, az ország nyugati vidékének őrzésére odatelepített magyar közösségek és nyelvterület határa fokozatosan keletre tolódott, a magyar lakosság a némettel keveredett.⁷⁰ A kis számú magyar közösségen belül is kisebbséget alkotott a református

⁶⁸ Barcza József: A református egyház Jugoszláviában, In: Tebenned bízunk eleitől fogva... Debrecen 1991, 92. p

⁶⁹ Barcza József: A református egyház Jugoszláviában, In: Tebenned bízunk eleitől fogva... Debrecen 1991, 93. p

⁷⁰ A magyarok krónikája, Budapest 2000, 346. p

egyház, amelynek ezeken a végeken csak egyetlen nagy gyülekezete volt már a 19. század végére: a felsőőrsi gyülekezet.⁷¹

Az Ausztria és Magyarország által elvesztett első világháború után a Saint-Germain-an-Laye-i béketárgyalásokon 1919. szeptember 10-én Magyarország nyugati, többségében németlakta területét Ausztriához csatolták. Az erélyes magyar tiltakozás nyomán azonban a Sopronban és a Pinka-völgyben tartott népszavazás Magyarország számára kedvező eredménye alapján „csupán” Őrvidék jelenlegi területe jutott osztrák kézre. A hatalomváltás következtében a XVI. század óta nyelvszigetekben élő ottani magyarság államalkotó nemzetből nemzeti kisebbség lett. Bár az új országhatár nem akadályozta az azelőtti kialakult gazdasági, társadalmi és művelődési kapcsolatokat, az a társadalmi réteg, amelyik elől a határ elzárta a magyar államot és nemzetet, és amelyik nem bennszülött őrvidéki volt – a köztisztviselők, a hadsereg személyzete, a vasutasok, a tanszemélyzet, a munkások stb. –, nagy számban a mai Magyarország területére telepedett át. Emiatt Őrvidék magyar anyanyelvű lakosainak száma mintegy tízezerrel, kb. 39%-kal kevesebb lett. Ez az elvándorlás különösen a szétszórta élő magyarságot érintette érzékenyen. Ez idő alatt például az Őrség falvaiban élők száma alig néhány százzal apadt. Az iparban és a mezőgazdaságban dolgozók, az őrvidéki magyarság legalsó társadalmi rétegének létszáma a kivándorlás következtében jelentősen csökkent. Ez a folyamat az 1920-as években, a mezőgazdaság gépesítése és a jól fizető, elsősorban bécsi ipar miatt, tovább tartott.

A monarchia felbomlása után a magyar politikai menekültek nem ellensúlyozták az Ausztriában és a Bécsben élő magyarság számának a hazatéréssel és a kivándorlással történő gyors apadást. Így például a Bécsben 1910-ben élő 45.000 magyarból 1923-ban csak 10.922, 1934-ben pedig már csak 4.844 maradt. A kivándorlás és a statisztikai mesterkedések – például a túlnyomó részben magyar anyanyelvű 6.500 cigány bevallása ellenére más nyelvi csoportba való besorolása – következtében az őrvidéki magyarok száma az 1934. évi népszámlálás adatai szerint a fél századdal korábbi szintre, 10.442-re apadt. Ekkor a német ajkú főleg köztisztviselők, kereskedők és kézművesek betelepítése következtében megszűnt az 1938-ban várossá nyilvánított legjelentősebb magyar település, Felsőőr túlnyomó magyar többsége.

A felsőőri gyülekezet a trianoni döntést követően a mintegy 2.600 lélekkel a dunántúli egyházkerület őrségi egyházmegyéjétől került osztrák fennhatóság alá. A trianoni döntés a felsőőri gyülekezet életében a nemzeti és vallási kisebbségi létnek a hivatalosítását is jelentette egyben. A gyülekezet teljesen magára maradt az új állami igazgatásban, ugyanis az újonnan megvont határtól nyugatra nem volt több magyar református gyülekezet.

A burgenlandi tartományi kormány 1922. augusztus 9.-én keltezett levelében közölte a gyülekezettel, hogy a Felsőőri Református Egyház szervezetileg nem tartozik többé a Magyarországi Református Egyházhoz, hanem számára az 1861. évi császári pátens rendelkezései az érvényesek és képezik a közjogi alapot.⁷²

⁷¹ Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975. 68. p

⁷² Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975. 76. p

Amint az a többi elcsatolt reformátusok életében is történt, a felsőőri egyházközség egy ideig még remélte, hogy megmaradhat az anya-kerület keretében, és annak 1921.-évi tisztújítására el is küldte a szavazatát.⁷³

Mivel a kormány rendelkezése véglegesnek bizonyult, az egyház képviselőtestülete 1923. augusztus 3.-án csatlakozott a német nyelvű Bécsi Református Szuperintendenciához.⁷⁴ Mivel a gyülekezet magyar nyelvű volt, ez a csatlakozás inkább formális volt, mint gyakorlati. A továbbiakban a gyülekezet a Magyarországon érvényes egyházi törvények és gyülekezeti szokások szerint éltek.

A felsőőri református gyülekezet az osztrák fennhatóság alatt sem magyar, sem református volta miatt nem szenvedett hátrányt.⁷⁵

A burgenlandi reformátusok relatív szabadsága hozzájárult az önazonosság és a nyelv megőrzéséhez, de akadálya volt egy minden szintre lehető megújulásnak, ami pedig a közösség kis létszáma miatt könnyen és gyorsan végbement volna, akár csak jugoszláviai reformátusok esetében.

A református egyházak anyagi helyzete az elcsatolt részeken

A magyar református egyház történetében az egyház anyagi háttere koronként különbözött. A reformációt követő évszázadban az egyház patronátusi rendszere biztosította a reformáció ügyét pártoló gazdag főurak állandó adományait. A patronusok adományai nem csak a lelkészek állandó fizetését fedezték, de egyetlen lehetőség volt egy szegény település vagy vidék számára a saját református templom építésére. A patronátusi adományok biztos anyagi alapot teremtettek a lelkész és az egyházközség számára, aminek fejében viszont a patronus előjogokat kért és kapott a gyülekezet ügyeiben való döntésre.

A patronusi rendszerrel sokáig együtt élt majd azt felváltotta a díjlevél intézménye. A díjlevélben a gyülekezetek presbitériumai pontosan rögzítették azokat az anyagi, természetbeni vagy szolgálati juttatásokat, amelyeket a lelkipásztor eltartására nézve vállaltak. A díjlevél intézménye nagyon sok vitát szült a református egyházban, mert egyrészt azt állandóan csökkenteni akarták a presbitériumok, másrészt pedig gyakran a pénzbeli adományok teljes eltűnését jelentette, nem beszélve arról, hogy a díjlevél intézménye kiszolgáltatott helyzetbe hozta a lelkipásztort. Ez különösen Erdélyben és az alföldön volt jellemző.⁷⁶

A 19. században jelent meg az állam közvetlen támogatása a gyülekezetek életében. A kongrua – vagy államsegély – az állami költségvetésből a lelkészi és más egyházi hivatalok számára kiutalt rendszeres anyagi juttatás volt, ami nem fedte ugyan a lelkészi fizetés teljességét, de annak legfontosabb és sokszor egyetlen tétele volt.

⁷³ A felsőőri református egyházközség Protokolluma. 3. kötet, 1921. 161. p, In: Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975. 68. p

⁷⁴ A felsőőri református egyházközség Protokolluma. 3. kötet, 1921. 161. p, In: Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975. 76. p

⁷⁵ A felsőőri református egyházközség Protokolluma. 3. kötet, 1921. 161. p, In: Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975. 78. p

⁷⁶ Tonk Sándor: Adalékok az Erdélyi Református Egyház történetéhez. Előadásjegyzet 2000

A magyar református egyház a trianoni összeomlás előtt anyagilag biztos alapokon állott, meglévő tőkét különböző alapokban kamatoztatta.⁷⁷ A dualizmus református egyháza három forrásból fedezte anyagi szükségait: az államtól havonta kapott kongrua, amit a lelkipásztorok kaptak, a különböző pénzügy alapok és alapítványok, amelyeket az egyházmegye vagy az egyházkerület kezelt, és ide tartoztak a nyugdíj- és biztosítási alapok, ösztöndíjak és alapítványok, amelyek közül a leghíresebb a Baldácsy-alap volt, végül a harmadik forrás az egyházközségek – általában hagyatékokból származó – számottevő földbirtokainak éves haszna. Ezek a bevételek a 20. század első évtizedeiben megfelelő pénzügyi alapot biztosítottak az egyházi intézmények – gyülekezetek, iskolák, árvaházak, egyletek – fenntartásához. Ezeken a biztos bevételeken kívül minden gyülekezetnek megvoltak a maga bevételei a hívek adományaiból illetve a lelkési díjlevélből.

Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc elbukása ellenére a bécsi udvar az adott viszonyok között nem tehetett mást és elismerte a magyarországi jobbágyfelszabadítás érvényességét. Ilyen körülmények között továbbra is hatályban maradt az 1848. évi IX. törvénycikk, amelyik a robot, a dézsma és más úrbéri szolgáltatások eltörléséről rendelkezett. Azok a református gyülekezetek, amelyek földbirtokkal rendelkeztek, a fenti törvény értelmében elvesztették ezeket a javadalmakat.⁷⁸

Az 1848. évi XIII. törvénycikk értelmében a korábbi évszázadokban alkalmazott papi tized szolgáltatása is megszűnt, ami életre hívta a kongrua intézményét: *"az egyházi rend a papi tizedről minden kárpótlás nélkül lemondván, az ország rendjei ezen, a haza oltárán letett áldozatot örök emlékezet okáért törvénybe iktatták. Ahol a tizedről való lemondás a lelkészkedő papság megélhetését lehetetlenné tette, ott a király köteles gondoskodni az illő ellátásról (kongrua)".*⁷⁹

1878.-tól kezdődően a magyar református egyház anyagi életének legérdekesebb színterét a Baldácsy-alap volt. A református egyházakat és iskolákat segítő alapítványok birtokai szinte holdanként álltak össze a zömében kisebb-nagyobb paraszti birtokokon gazdálkodó hívek adományaiból, hagyatékából. Országgra szóló kivételt jelentett ebben a tekintetben a római katolikus báró Baldácsy Antal országgyűlési képviselő (sz.: 1803. május 25.), aki 1876. október 19-én kelt végrendeletével és annak 1877. május 20-án kelt toldalékával a magyarországi protestáns egyházaknak *„örök tulajdonul hagyott több mint 8000 holdnyi földbirtokot mindennemű tartozékaival együtt".*⁸⁰ A hatalmas birtok majdnem teljes jövedelméből történő törlesztésre még 3000 holdat vásároltak a protestáns egyházak hitelben, ezért az 5 evangélikus, 5 református és 1 unitárius egyházkerület képviselőiből létrehozott kuratórium csak 1886-ban kezdhette meg az alapítványi birtokok jövedelmeinek az adományozó végrendeletében meghatározott szempontok szerinti részarányos szétosztását. A Baldácsy-alap rájuk eső kamataival az illetékes egyházi főhatóságok szabad belátásuk szerint gazdálkodhattak.

A széthullott magyar református egyház első eszmélődő időszakának leggyakrabban felmerülő vitás kérdése az egyes részegyházaknak a Baldácsy-alapból való részesedése. Az

⁷⁷ Ravasz László: Emlékezéseim. Budapest 1992, 71. p

⁷⁸ Huszár Pál: A várpalotai ev., ref. és róm. kat. egyházközség története 1850 és 1950 között. Várpalota 2000, 7. p

⁷⁹ Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: Az egyházak Magyarországon. Budapest 1997, Korona Kiadó. 131. p

⁸⁰ Huszár Pál: A várpalotai ev., ref. és róm. kat. egyházközség története 1850 és 1950 között. Várpalota 2000, 7. p

alap elosztásának vitás kérdése a 20-as évek közepére rendeződött ugyan, de a vita kiváltotta hangulat még sokáig megüli a református egyházat, különösen a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben és a csehszlovákiai református egyházban.

Az új államok fennhatósága alá került egyházak egyik napról a másikra elvesztették mindezeket az anyagi forrásokat, az új államok a kongrua megadását sok és sokszor lehetetlen feltételekhez kötötték és az egyháztagnak elszegényedésével az adományok is elmaradtak. Az új államhatalmak a magukramaradt református egyházakat mindenek előtt anyagi kiszolgáltatottságuknál fogva tudták nem egyszer megzsarolni és sarokba szorítani.

Az Erdélyi és a Királyhágómelléki Református Egyházkerület

Az 1920 után a Román Királyságba került református egyház birtokai legnagyobb részt egyházközségi birtokok voltak, azaz nem központi célt, hanem az egyes egyházközségek egyházi és iskolai anyagi háttéréül szolgáltak. Az anyaországtól történt elszakítás és a kongrua elmaradása anyagilag még nem lehetetlenítette volna el a református egyházakat, mivel azok nagyrészt a saját földbirtokaikra támaszkodtak. A román állam viszont 1916-ban, a háborúba lépést követően ingyen földet ígért a román katonáknak, amit meg is valósított 1920-tól kezdődően. A sok ellentmondást és mély igazságtalanságokat felmutató román földreform százezreket tett egyik napról a másikra földönfutóvá.

A földreform a magyar egyházak birtokainak nagy részét elvette és az adott településen található – legtöbbször még meg sem alakult – román ortodox egyháznak adta. Erdélyben, a 20-as években százával fordultak elő olyan esetek, hogy egy-egy magyar településen az ortodox egyháznak nem csak intézményei, temploma de egyetlenegy híve sem volt, viszont hivatalosan akár több száz hold birtokkal rendelkezett. Az ortodox egyház számára adományozott birtok lett később Erdély elrománosításának illetve az 1980-as évek végén megindított falurombolási terv közjogi alapja.

Az Erdélyi Magyar Évkönyv adatai szerint a földreform során az erdélyi református, evangélikus, katolikus és unitárius egyházak földbirtokaiknak 84,5%-át veszítették el.⁸¹

A végrehajtott földtörvény 6. cikkelyének 4. pontja alapján minden egyházközség megtarthatott 40 hold művelhető földet, ahol református iskola volt ott a 40 holdon felül még 16 holdat illetve a 300 lelken felüli gyülekezeteknél még külön 10 holdat lehetett mentesíteni a kisajátítás alól.⁸² A törvény végrehajtása azonban nem történt igazságosan. A törvény intézkedett arról, hogy ha valamely egyházközségnek nem lenne 40 hold földje, ott az állam pótolja ki a meglévő földet 40 holdra. Viszont a törvény kedvező vonatkozásait egyrészt csak a román egyházak élvezhették, másrészt pedig a magyar egyházaknak földjeik legsilányabb 40 holdját hagyták meg.

A román állam 1920-tól fizette a református lelkészek és egyházi tanítók kongruáját. Mintegy 10 éven át ezen a téren nem volt különösebb sérelem, a kongruát viszonylag igazságosan határozták meg és osztották le. 1930 után viszont gyökeresen megváltozott a

⁸¹ Fritz László - Sulyok István: Erdélyi Magyar Évkönyv. Kolozsvár 1930, 72. száma

⁸² Biró Sándor: Kisebbségben és többségben, magyarok és románok 1867-1940. Csíkszereda 2002, 330. p

helyzet. Az 1929-es amerikai tőzsdekrach után az egész világon egyre mélyült a gazdaság válsága. 1931-ben Costachescu román vallásügyi miniszter – a takarékoság jegyében – felvetette az államsegélyeknek a lélekszámmal arányos kiszámolását.⁸³ Ez nem csak ellentétben volt a román kultusztörvény 31. szakaszának rendelkezéseivel, de még inkább lecsökkentette volna a pénzromlás miatt amúgy is látványosan értéktelenedő kongruát. A következő tíz évben a kongruák kiosztása állandóan változott és összességében csökkent, megállapításában és kiosztásában fejetlenség uralkodott.

Több próbálkozás is történt az egyház anyagi helyzetének a megszilárdítására. A magyar intézmények között gazdaságilag is megvalósuló szolidaritásra szemléletes példa volt a szövetkezeti rendszer és az egyházak együttműködése – főleg az oktatás, szövetkezetalapítás és a biztosításügy megszervezésében.⁸⁴ Az 1929-ben megjelent román mezőgazdasági szakoktatási törvény lehetőséget nyújtott magánalapítású gazdasági szakiskolák létesítésére. Ezt a lehetőséget felhasználva a magyar egyházak gazdasági iskolákat alapítottak: Székelykeresztúr (1931, unitárius egyház), Csombord (1934, református egyház), Radnót és Kézdivásárhely (1935, a Római Katolikus Státus alapítása).⁸⁵ A szövetkezetek szervezésében és működtetésében a református lelkészek és egyházi szervezetek (IKE, Nőszövetség) települési és közösségi szinten is oroszlánrészt vállaltak, ezért volt nagy csapás, hogy 1940-ben a román állam – uralma utolsó hónapjaiban – megtiltotta a magyar lelkészeknek, hogy szerepet vállaljanak a szövetkezetek vezetésében.⁸⁶ A szövetkezeti mozgalom csak ideiglenesen és csak részlegesen enyhített a református egyház életén, nem volt alkalmas az egyházi intézmények tartós anyagi alapjaként szolgálni, inkább a meglévő vagyon értékvesztését volt hivatott megakadályozni.

A papi fizetést kiegészítő államsegély súlyos fegyver volt a román állam kezében, mivel az államsegély megvonása nem a törvényes feltételekkel történt, hanem teljesen önkényes módon. 1935.-től Nagy-Románia bukásáig (1940) az államsegély megvonási esetek a református egyház belső életének leggyakrabban felmerülő kérdései voltak. 1936.-ban, és 1937.-ben református lelkészek százaitól vonták meg az államsegélyt mindenféle ürügy alatt.

Az Erdélyi Református Egyházkerület az elcsatolást követően elvesztette a magyar államtól kapott kongruáját és az alapítványi pénzek rá eső részét. A földreform és a román állam késlekedő államsegély kiutalása miatt különösen az idegen uralom első két évében – 1919-1920 – volt nagy a lelkészek és iskolai tanítók nyomora. Ravasz László így ír erről az időszakról 1920 közepén, másfél évi nélkülözés után: *„Államsegély még nem volt, az alapok devalválódtak, pénzbeváltással, lebélyegzéssel, majd az inflációval elveszett a pénz vásárló ereje. A tanárok nem kaptak fizetést, a diákok nem tudták fizetni az internátusi díjakat. Ekkor történt, hogy a tanárnék varrni kezdtek üzletekben, ezzel megkeresték családjuk eltartásának felét. Mi pedig tanárok jól éneklő, jól szavaló diákokkal team-eket alakítottunk és jártuk a gyülekezeteket. Prédikáltunk, vallásos estélyeket tartottunk s ebből begyűlt a tanárok fizetésének másik fele.”*⁸⁷

⁸³ Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben, magyarok és románok 1867-1940. Csíkszereda 2002, 334. p

⁸⁴ Hunyadi Attila: A kisebbségi magyar szövetkezeti intézmény a két világháború között. hely és évsz. nélkül

⁸⁵ Oberding József György: Az erdélyi magyarság mezőgazdasága és mezőgazdasági szervezetei a román uralom alatt. Kisebbségi körlevél. 1942. 1. sz. 16-30. p

⁸⁶ Nagy Zoltán: Az erdélyi szövetkezetek a visszatéréskor. Kolozsvár, 1942. 10. p

⁸⁷ Ravasz László: Emlékezéseim. Budapest 1992, 138. p

A kerület anyagi életében a legínségesebb időszak 1927.-től kezdődött, amikor csődbe jutott az a két bank, ahol az egyházkerület pénztartalékai voltak.⁸⁸ A kerület állami kártérítést nem kapott. 1930 után következő pénztelenség sajátos helyzetek elé állította a református egyház tisztviselőit. A felborult román gazdasági helyzet miatt a vágató infláció után egy rövid időre defláció lépett fel. Nagyobb összegeket csak a király személyes aláírásával lehetett kiutalni. Az erdélyi lelkészek és egyházi tisztviselők nyomora elviselhetetlenné vált, amikor az esedékessé váló 29 millió leit hónapokon keresztül egyetlen állami pénztár sem tudta kifizetni. Ebben a helyzetben egy késő este egy ismeretlen bukaresti személy kereste fel Makkai püspököt és felajánlotta segítségét, miszerint 3 millió lei fejében kiutaltatja a szükséges összeget egy befolyásos kéz segítségével. A püspök belement az alkuba, három nap alatt megvolt a királyi kiutalás 29 millió leiről, amiből kifizettek a püspöknek 26 milliót. A hárommilliót a rendkívül befolyásos kéz, a román király titkos szeretője, Lupescuné kapta meg.⁸⁹

A tiszántúltól elszakadt református egyháztest helyzete más volt. Az ő esetükben a tisztázatlan közjogi helyzet is nagyban akadályozta az anyagi ügyek rendezését. Az elcsatolást követően a csonkán maradt egyházmegyék vezetői más lehetőséget nem láttak és segítségért az anya-egyházkerülethez fordultak. A Tiszántúli kerület viszont az 1920-1921-es években szintén komoly anyagi válságon ment keresztül, ezért az elszakadt részek képviselőiben 1920. március 21.-én Debrecenben járó Domahidy Elemér főgondnoknak csak egy felhatalmazást tudtak adni, miszerint *„az új kerület anyagi alapjainak megteremtésére széles körű jogosítványokat ruház át, engedélyezi, hogy szükség esetén egyházi közigazgatási adót szedhessen egy később megejtendő elszámolás feltétele alatt”*.⁹⁰

A tiszántúli kerület pénzügyi bizottságának jelentéséből az is kiviláglik, hogy Sulyok István kérte a különböző segélyek és tartozások elszámolását is.⁹¹ Az anya-kerület pénzügyi bizottsága javasolta a közgyűlésnek egy 572.000 koronás segély kiutalását, amit a közgyűlés jóvá is hagyott.⁹² Ez a segély képezte az új kerület első anyagi alapját. Mivel a félmillió koronás segély nagyon kevésre futotta, ezért az ismételt megkeresésre az anya-kerület csak egy kölcsön felvételét tudta javasolni a lekapcsolt részeknek.

Az új kerület anyagi helyzetében az egyetlen biztosnak tűnő pont a Tiszántúli Református Egyházkerületnek a Foncière francia biztosítótársasággal kötött szerződése volt, és mivel a biztosítónak Nagyváradon is volt fiókja, ezért az elcsatolt részek továbbra is fenntartották ezt a biztosítást. A nyugdíj és egyéb biztosítási alapok értékét a Foncière biztosítóval együtt a 30-cas években elfújta az infláció és a gazdasági válság.

Szomorú mozzanata a Királyhágómelléki Református Egyházkerület anyagi életének egy 1926.-os esemény. Az 1926.-os évi püspöki jelentés beszámolója szerint mivel évekig nem kapta meg a Baldácsy-alap rá eső részét, a kerület kész volt saját anya-kerületével perbe szállni akár nemzetközi szinten is. Hogy milyen kétségbeejtő anyagi helyzetben volt az új

⁸⁸ Adorjáni Zoltán: Makkai Sándor. In: Akik jó bizonyosságot nyertek, Kolozsvár 1996, 217. p

⁸⁹ Ravasz László: Emlékezéseim. Budapest 1992, 144. p

⁹⁰ Tiszántúli egyházkerületi közgyűlési jkv, 131/1921

⁹¹ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 11. p

⁹² Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 11. p

kerület, mi sem jelzi jobban, mint az a tény, hogy a vitatott összeg nevetségesen kicsi, 800 pengő volt.⁹³

1921-től kezdve a királyhágómelléki kerület lelkészei – ideiglenes jelleggel – de rendszeresen kapták a kongruát. A kongruák folyósításának 1930. utáni hirtelen felborulása közvetlenül érintette a kerületet. Mivel a kerület hivatalosan ekkor még nem volt elismerve, ez jó ok volt az államhatalom számára, hogy az 1931.-es állami költségvetéssel kezdődően megvonja a nagyváradi püspöki hivatalnak folyósított adminisztrációs államsegélyt.⁹⁴ A nyomor fokozódását mutatja, hogy 1937. október 25.-én a kerületi lelkészértekezlet memorandumot nyújtott be a közgyűléshez, amelyben feltárja, hogy a létminimumhoz a lelkészek fizetése évi 11.568.000 lei kellene legyen, amivel szemben a lelkészek átlagosan 8.558.000 leit kapnak. Ez a minimális fizetés is a legtöbb helyen csak elméletben létezett, mert az elszegényedett gyülekezetek egyszerűen nem adták ki a díjlevél tétéleit.⁹⁵

A Román Királyságba szakadt református egyházak anyagi helyzete az elcsatolás után elkésérítő volt. A legtöbb államosított iskolát nem az állami, hanem az anyagi kényszer vette el az egyházaktól. A lelkészek állandó pénztelensége sok vitát és elkeseredést szült a gyülekezetekben, sokan anyagi megfontolásból nem vállalták egyháztagságukat. A román állam és benne a református egyház anyagi helyzetének rohamos hanyatlása közvetlen kapcsolatban volt az egyház közösségi létének gyengülésével és lanyhuló hitéletével. A romániai református egyházak az elcsatolást követően 1921.-ig szűkölködtek, 1921-1930 között tengődtek, 1930-1940 között pedig nyomorogtak. Az egyház anyagi nehézsége vízvázalóvá vált az addig archaikus viszonyok között élő egyház társadalom életében. A szűkölködés sokakat eltávolított az egyháztól, akik viszont hűségesen megmaradtak, azok hitét és ragaszkodását a szegénység csak erősítette. Ez a folyamat jellemző volt szinte mindegyik elcsatolt református egyháztest belső életére.

A Csehszlovákiai Magyar Református Egyház

A Csehszlovákiába szakadt református egyház a többi elszakított egyháztesthez hasonlóan az idegen uralom első hónapjaiban anyagilag összeomlott. A megszállást követő első hetekben a csehszlovák államhatalom egyik első határozatával beszüntette a református lelképásztorok fizetéskiegészítő államsegélyét, ami a megszállás első két évében teljesen szünetelt és csak az 1921-es évtől – amikor Magyarország már ratifikálni készült a trianoni diktátumot – kezdték el utalni a segélyt. Ezt az elmaradt segélyt a csehszlovákiai református Egyetemes Konvent még az 1931. március 18.-ai ülésén is kérte az államtól.⁹⁶ Az elmaradt kétévi államsegélyt a Csehszlovák állam soha nem fizette ki a lelképásztoroknak.

A tiszáninnei és a dunántúli kerület 1920. szeptember 8.-án közös memorandumban fordultak a csehszlovák kormányhoz, amelyben többek között kijelentették, hogy a

⁹³ Püspöki jelentés, 1926, Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára, j.n.

⁹⁴ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 32. p

⁹⁵ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 88. p

⁹⁶ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 78. p

református egyház igényt tart mindazon állami segélyekre és hozzájárulásokra, amelyeket az állam részéről a múltban élvezett, és azokat a juttatásokat ugyanazon mértékben és formában igényli.

Az egyházi intézményi élet valamilyen formában történő megindítására nézve a tiszáninneri egyházkerület 1920. évi december 21.-ei ideiglenes közgyűlésén elrendelte az egyházkerületi közigazgatás költségeinek részben történő fedezésére a közigazgatási perselynek az évi hat úrvacsoraosztás alkalmával történő begyűjtését.⁹⁷ Ugyanez a közgyűlés feliratot terjesztett a csehszlovák kormány elé, amelyben kéri, hogy az államsegélyeken és támogatásokon kívül utalja ki az egyházi közigazgatás, lelkésznevelés, lelkészi nyugdíjintézet és özvegy-árva illetményeket is. Az állam nem zárkózott el a kérés elől, de annak teljesítésére súlyos feltételeket szabott.

Mivel a református egyház nem akart lemondani az évszázados autonómiájáról, ezért az állam követeléseit egyenlőre nem vette figyelembe. A Csehszlovák állam nem haragudott meg, de szilárdan ragaszkodott ahhoz az álláspontjához, hogy anyagi támogatás csak a református egyház teljes lojalitása fejében adható. Hogy milyen súlyos anyagi válságban volt az egyház 1920-1922 között, mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy az állammal kialakítandó viszony súlyos kérdésében dönteni hivatott Zsinatot anyagi okok miatt tudták csak harmadjára összehívni.⁹⁸ Az állam módszere bevált, a fuldokló egyház kénytelen volt engedni a követeléseknek. Az államnak tett engedmények ellenére is nyilvánvaló volt, hogy az anyagi támogatás bizonytalanságával az állam állandó nyomás alatt tudja tartani az egyházat. Ennek hatását mérséklendő elsőrendű cél volt a református egyház saját anyagi alapjainak a megteremtése.

Az 1923. június 17-én mindhárom egyházkerületet képviselőben összehívott zsinaton döntés született egy református Országos Közalap felállítására. Az idevonatkozó törvénycikk 5. paragrafusának értelmében mindhárom kerület minden egyházközsége köteles volt lélekszamarányában 40 cs. fillér évi járulékot befizetni. Az Országos Közalapra vonatkozó törvényes előírások 1924. január 1.-vel léptek életbe. Az Országos Közalap megteremtette a református egyház anyagi egyensúlyát. Szükséges is volt ez az egyensúly, mivel az Országos Közalap 1937. évi költségvetése szerint a Csehszlovákiai Református Egyház intézményeinek működéséhez szükséges évi 106.462 csehszlovák koronából a Csehszlovák állam csak 20.000 koronát, azaz az összköltségeknek alig 22%.-t adta.⁹⁹

A Csehszlovák állam csak 1926.-ban alkotta meg a kongruatörvényt. A törvény 1. paragrafusa szerint *„a kongruális egyházak az állam által bevett vallásos társulatok ama lelkészeinek kongruája, akik a lelkészi hivatalok igazgatásánál tevékenykednek, valamint más, az állam jóváhagyásával rendszeresített lelkészi-közigazgatási funkciót töltenek be, évi 9.000 cs. korona összegben állapítatik meg.”*¹⁰⁰A törvény – bár igyekszik rendezni a lelkészek anyagi helyzetét – egyrészt csak minimális összegű segélyt biztosít, másfelől pedig megalázó feltételeket támaszt. A lelkészek csak abban az esetben kapták meg a kongrua teljes összegét, ha

⁹⁷ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 53. p

⁹⁸ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 21. p

⁹⁹ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 58. p

¹⁰⁰ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 79. p

csehszlovák felsőoktatási intézményben vizsgáztak. Az idősebb, vagy más vidékekről érkezett lelkipásztorok kénytelenek voltak újra vizsgára állni.

A kongruatörvény legsúlyosabb visszaélése maga az alkalmazása volt. A 124/1926.-os kongruatörvénynek csak 1928.-ban jelent meg a végrehajtási utasítása. Két évig a hivatalnokok kényük-kedvük szerint osztogatták a kongruákat. Az igazi megpróbáltatás viszont akkor érte a lelkészeket, amikor a törvény végrehajtási utasítása szerint kiderült, hogy addig magasabb összegeket kaptak kongruaként, mint amennyit a törvény előír.¹⁰¹ 1928-ig ugyanis a törvény által megszabott 9.000 koronát vették alapul az állami hivatalosságok is, de a törvény alkalmazásában már úgy jelent meg, hogy abból még levonandó az egyes egyházközségek épületeinek, terményének, és egyéb, meghatározott jövedelmeinek értéke a kongruából levonandó. A kétévi túlfizetés rendezésére az állam záros határidőt adott. 1928 volt a csehszlovákiai református egyház anyagi értelemben vett legsötétebb időszaka.

A Kárpátaljai Református Egyházkerület

Kárpátalja különleges államigazgatási státusú terület volt a 20-as évek elején. A csehszlovák államba történő betagozásának elhúzódása a kárpátaljai reformátusok önszerveződésének is egyik akadálya volt. A pénztelenség itt még súlyosabb volt, mivel a területnek még politikai értelemben sem volt rendezve a helyzete.

Az első tárgyalások megmutatták, hogy a Csehszlovák állam a kárpátaljai reformátusokkal szemben is ugyanolyan feltételeket támaszt, mint a felvidékiekkel szemben. Az állami elismerés és szubvenció feltétele az önálló egyházkerületbe történő alakulás volt. A kárpátaljai kerület megalakulását sokáig nehezítette az ungi egyházmegyének a kárpátaljai területekre eső 12 egyházközségének a hovatartozása. A kárpátaljai református egyház első önszervezési kísérleteként egy intéző bizottságot állítottak fel, amelyiknek egyik legfontosabb feladata az állami elismerés és anyagi támogatás rendezésének ügye volt.

A bizottság 1922. október 11.-ei ülésén az anyagi igények felterjesztésére nézve összeállította a leendő Kárpátaljai Református Egyházkerület éves költségvetését 96.000 korona összegben.¹⁰² Ebből 6.000 koronát a gyülekezetek hozzájárulása, a többi pedig az állami támogatás fedezné. A csehszlovák kormánynak viszont jóval szűkösebbek voltak az elképzelései és csak 20.000 koronát akart szánni a kerületalapításra.¹⁰³ Ennek ismeretében a bizottság átdolgozta a költségvetést, de az állami képviselő többszöri ígéretei ellenére sem történt meg a kifizetés. Miután végül a kormány kifizette a 20.000 koronát 1922 második felében, a következő évre igényelt támogatást a kormány azzal az indoklással utasította vissza, hogy a költségvetés nincs elég részletesen kidolgozva, illetve az állami szervek igényelték a korábbi, magyar állam által kiutalt segélyek kimutatását. A kerület ezeket az

¹⁰¹ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magyar Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 80. p

¹⁰² Református Egyház és Iskola, 2/1922, 53. 218. p

¹⁰³ Skolskoo odbar, 1923. január 13.-ai levél Biki Ferencnek, In: Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 159. p

anyagokat meg is küldte a minisztériumnak, de ez nem vezetett megoldáshoz, viszont további idővesztéssel eredményezett.¹⁰⁴ Az állami szubvenció kérdését 1923.-ban még az is bonyolította, hogy az állam új elszámolási rendszert vezetett be az állami pénzek elszámolására, ami azt eredményezte, hogy az egyház sok költséget nem tudott elszámolni. Ez 1923. december végén ahhoz az abszurd helyzethez vezetett, hogy az anyagi nehézségekkel küzdő kerülettől az állam az új szabályok szerint el nem számolt támogatást visszakövetelte.¹⁰⁵ Az állami támogatás évekig ilyen akadozva ment, amikor pedig már lassan rendeződni látszott a támogatási rendszer és gyakorlat, akkor az állam a lelkészek és tanítók még 1926-ban is rendezetlen állampolgárságának a kérdését hozta fel.

1928-ra úgy tűnt, hogy, az állammal sikerült szót érteni és lassan nyugvópontra jut az állami szubvenciók ügye. A kárpátaljai reformátusok mégsem örülhettek a nehezen kijárt államsegélynek, mert újabb vizsály tört ki a három kerület között, ezúttal az államsegély elosztása körül. Az államsegélyt a Konvent kapta meg és ő volt hivatott kiosztani azt. A Konvent pénzelosztási gyakorlatát Bertók Béla éveken át szóvá tette a kerületek közös gyűlésein, de sok eredményt nem ért el. A sorozatosan kisebb összegek kifizetését a másik két kerület azzal indokolta, hogy Kárpátalja gyülekezetei és lelkészei nem küldtek pénzt a nyugdíjpénztárba és a központi alapba. Az elmaradt kerületi befizetések ellensúlyozására a Konvent visszatartotta a kárpátaljai kerület állami szubvenciójának nagyobb részét.¹⁰⁶ sőt 1927 és 1928-ra a Konventi iroda egyáltalán nem fizetett semmi támogatást Kárpátaljának. A helyzetet enyhítette valamennyire, hogy a tiszáninneri püspöki székben 1929.-ben Czinke Istvánt a tárgyalókészebb Péter Mihály követte. A Konventi iroda fizetett is összesen 70.000 koronát az 1927-1928. évekre,¹⁰⁷ de az államsegély igazságos elosztásának ügyét továbbra sem sikerült megoldani.

Mivel a két szlovákiai kerület a kárpátaljai kerülettől évekig visszatartotta az állam által kiutalt segélyeket, ezért a kárpátaljai kerület csak a legnagyobb szűkölködésben és híveire egyre jobban nehezedő nyomással tudta fenntartani intézményeit és kormányzatát. Az évről évre megújuló vita az állami támogatások felosztásáról elmélyítette a kerületek közötti szakadékot, és a kárpátaljai egyházkerületet marginalizálta az összegyházon belül.

A kárpátaljai református kerület anyagi helyzete soha nem rendeződött megnyugtatóan, sőt, az évek alatt a gyülekezetek nagymértékben eladósodtak. Az eladósodás főoka az egész Európát súlytó gazdasági válság volt, amely Kárpát - Ukrajnában sokkal erősebb volt, mint Szlovákiában. Az elmélyülő válság arra kényszerítette a kormányt, hogy többek között drasztikusan csökkentse a gyülekezetek adókedvezményeit. Az egyház nyomorának egyértelmű oka volt az egyháztagok elszegényedése is. A lakosságot a mindennapi kenyérért és ruházatért való aggodás visszatartotta attól, hogy megfelelő módon tartsák el a lelkészt és a gyülekezetet. Nem volt ritka, hogy a lelkész egyáltalán nem részesült semmilyen juttatásban, mert a gyülekezet képtelen volt őt eltartani. Az anyagi terheket még

¹⁰⁴ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 163. p

¹⁰⁵ Bertók Béla levele 1923. december 13, In: Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 164. p

¹⁰⁶ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 229. p

¹⁰⁷ Bertók Béla levele Idrányi Barnának, 1930. március 20, In: Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 232. p

csak tetézte a másik két kerülettel fennálló vita az államsegély elosztása ügyében. A kárpátaljai egyházkerület pénzügyi történetében a legsötétebb év 1936. volt, amikor a kerület kasszája a szó legszorosabb értelmében kiürült. Az, hogy a pénztelenség ellenére egy napra sem állt meg az egyház élete és belmissziói munkája, az csak a kárpátaljai református hívek erőn felüli áldozatkészségének volt köszönhető.

A burgenlandi és a jugoszláviai egyház

A burgenlandi református gyülekezet a 19. századtól kezdve anyagi virágzásnak indult. A magyar és a német nyelvterület határán fekvő közösség biztos anyagi alapokat teremtett magának a dualizmus utolsó évtizedeiben. A gyülekezeti ingatlanok javítását illetve az új beruházásokat saját erőből állták, sőt, a 20. század első évtizedeiben a presbitérium szinte kizárólag abban látta a feladatát, hogy pénzt gyűjtsön.¹⁰⁸

A világháború kezdeti eufóriája arra ösztönözte a presbitériumot, hogy megtakarított pénzének és az egyházközség tőkéjének tetemes részét az állam által jegyzett hadikölcsönökbe fektesse.¹⁰⁹ A háborúval együtt a felsőöri reformátusok pénze is elveszett, és azt a kevés tőkét, amivel a gyülekezet még 1918.-ban rendelkezett az infláció vitte el.¹¹⁰ Az Ausztriához csatolás után a gyülekezetnek csak az ingatlanai maradtak meg, amit viszont jól használva a gyülekezet újra talpra tudott állni anyagilag. A belső hitélet megújulása maga után vonta az anyagiak rendezését is, a gyülekezet közadakozásból már 1921.-ben pótolni tudta a háborúban elvesztett harangját.¹¹¹

A burgenlandi tartományi kormányzóság az államsegély megadását egyetlen feltételhez kötötte, hogy a felsőöri reformátusok *de iure* is szakítsák meg a jogviszonyt a dunántúli kerülettel és csatlakozzanak a német nyelvű Bécsi Református Szuperintendenciához,¹¹² ami 1923. augusztus 3.-án meg is történt. A Burgenlandi református egyház két világháború közötti történetében semmilyen anyagi gonddal nem küzdött, államsegélyeit rendszeresen és megfelelő értékben megkapta.

Hasonló módon jött létre az először Szerb-Horvát-Szlovén királyságnak, majd 1929-től Jugoszláv Királyságnak nevezett állam. Az 1919.-es megszállást követően a református gyülekezetek nagyon nehéz anyagi helyzetbe kerültek. Mivel a Délvidék a református egyház peremvidékeinek számított, ezért történelmi fejlődése rendjén itt nem működtek református intézmények, nem létesültek alapítványok, hiányoztak a pártfogók.¹¹³ Ez az állapot már a dualizmus korában kialakított egy óvatos anyagi életet, amelyikben a délvidéki

¹⁰⁸ Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975, 75. p

¹⁰⁹ A felsőöri református egyházközség Protokolluma. 3. kötet, 1915. 79. p, In: Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975. 75. p

¹¹⁰ Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975, 75. p

¹¹¹ A felsőöri református egyházközség Protokolluma. 3. kötet, 1921. 198. p, In: Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975. 76. p

¹¹² A felsőöri református egyházközség Protokolluma. 3. kötet, 1921. 161. p, In: Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975. 76. p

¹¹³ Barcza József: A református egyház Jugoszláviában, In: Tebenedd biztunk eleitől fogva..., Debrecen 1991, 91. p

református egyházközségek a központoktól egy anyagi értelemben vett függőségben éltek. Ez az anyagi viszonyulás folytatódott az új államkeretben is.

A megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal folytatott óvatos tárgyalásokat az ideszakadt egyházrészek rangidős esperesének, Tóth Sándornak az 1920-ban bekövetkezett halála akasztotta meg. Tóth Sándor után egy energikus, jó szervező készségű lelkészt, Klepp Pétert választották meg, aki újra kezdte a tárgyalásokat az államsegélyről. A jugoszláv református egyház az önszerveződéshez elegendő pénzüsszeggel sem rendelkezett, ezért az egyház intézményeinek nem csak jövője, de már a léte is kétséges volt 1921 végére.

1921. december 22.-én a Tiszántúli Református Egyházkerület az 5430/1921 átiratával megkérte a Királyhágómelléki Református Egyházkerület ideiglenes elnökségét, hogy a tiszántúli kerülettől a nagyváradoknak utalt pénzsegélyből a kilenc tiszántúli kerülettől elcsatolt jugoszláv református egyházközséget is részesítse.¹¹⁴

A délvidéki reformátusok számára sokat ígérő volt az 1921. június 28.-án életbe lépett vidov-dani alkotmány,¹¹⁵ amelyik a kisebbségek számára is biztosította az egyenlőség elvén a teljes állampolgári jogokat. Mivel a szerb ortodox egyház – a romániaihoz hasonlóan – alkotmányosan is nemzetegyház státust kapott, ezért a kisebbségeknek tett ígélet beteljesítése mindig az aktuális politikai és gazdasági helyzettől függött. Az állam gyanakodva tekintett a magyar református egyházra, amiben a magyar nacionalizmus egyik táplálóját látta. Az államnak ez a gyanakvó viszonyulása rányomta a bélyegét a reformátusok állami támogatásának a gyakorlatára is. Az állammal kialakítandó rögzített és átlátható anyagi kapcsolat előfeltétele lett volna a református zsinat egybehívása, amelyik dönthetett volna az állami követelésekről. A zsinatot viszont csak az 1930. április 16.-ai Jugoszláviai autonómiatörvény alapján, július 13.-án hívhatták össze. A zsinaton többek között döntés született az állam feltételeinek az elfogadásáról és az állami támogatások rendszeréről is.

1931. szeptember 3.-án az 1929.-ben puccsal megerősödött Sándor király kihirdette az új Jugoszláv alkotmányt, amelyik visszalépést jelentett a kisebbségek helyzetében.¹¹⁶

Az 1920-1930 években a lelkipásztorok jobbára gyülekezeti híveikre voltak szorulva, helyzetük Jugoszláviában egészen a második világháború kirobbanásáig bizonytalan és kiszolgáltatott volt. A lelkészeknek ez a kiszolgáltatott és a gyülekezeti tagokra szorult állapota egy olyan sajátos, élő kapcsolatot alakított ki a lelkész és a gyülekezet között, amely egyedülálló volt a maga nemében a magyar református egyház történetében.

¹¹⁴ Rózsa Sándor tiszántúli ker. pénztáros levele Sulyok Istvánnak, kézirat. TRE levéltára, 21. b

¹¹⁵ Történelmi Kronológia, Bukarest 1976, 2. kötet, 64. p

¹¹⁶ Történelmi Kronológia, Bukarest 1976, 2. kötet, 64. p

A református egyházak belső élete

1867. után a magyar protestantizmus társadalmilag, politikailag megerősödött; a dualizmus korszakának két nagyhatású miniszterelnöke Tisza Kálmán és Tisza István reformátusok voltak. A protestantizmus belső hitélete azonban a szekularizáció felerősödése és az elsekélyesedő liberális teológia uralma miatt meggyengült. Már 1848. előtt történtek kísérletek az egyházi élet belső megújítására, de ezeket a próbálkozásokat a racionalista majd a liberális teológia rendre elnyomta és eljelentéktelenítette.

1867. után belmissziói egyesületek próbáltak új életet önteni a lankadó egyházi életbe. A dualizmus utolsó évtizedei a liberalizmus és a belmisszió elkeseredett küzdelmében telt el. Ez a korszak a magyar református egyház értékvesztésének, elerőtlenedésének volt az ideje, amit – úgy tűnt – sem a tudományos egyházelméletek, sem az intézményi reformok, sem a belmissziói mozgalmak nem tudnak megállítani.¹¹⁷ A református egyház 1920.-as darabokra hullása új léthelyzetet teremtett és új utakra vezette a református egyház önálló életre kényszerült részeit. Az elcsatolt egyháztestek életében – bár az elszakítás traumáját évtizedekig még nyögik – a magáramaradottság egy Istenhez való fordulást, valóságos belső megújulást hozott magával. Ravasz László pontosan és tömören fogalmazza meg az elcsatolt reformátusok kijózanodó életérzését: „külső és belső revízió, magunk és egyházunk átszervezése kívántatik”.¹¹⁸ Kimondva vagy kimondatlanul, de a „magunk revíziója” általános irányelv lett az újonnan megalakuló egyházakban. A trianoni összeomlás nagy üdvtörténeti jelentősége kétségtelenül a magyar református egyház önrevíziójának a megtalálása volt, amihez hasonlót nem élt át a református egyház. A „magunk revíziójának” gondolata hosszú évtizedekig meghatározta a darabjaira hullott magyar református egyház belső életét és teológiai fejlődését.

Az Erdélyi Református Egyházkerület

A magyar református egyházban a dualizmus utolsó évtizedeinek idején az erdélyi református egyháztársadalmat a leghaladóbb gondolkodásúnak, azaz a legliberálisabbnak tartották. Az erdélyi liberalizmus egyházi vezéralakja Bartók György püspök volt. A trianoni elszakítás után az egyház életében egy erőteljes megújulás történt. Mivel az új helyzetben az egyház anyagilag is csak híveire támaszkodhatott, ezért elkerülhetetlen volt az egyházi gondolkodás és gyülekezetszemlélet gyökeres megújítása.

1918. után hamar érvényesülni kezdett az egész protestáns teológiát megújító, Karl Barth képviselte dialektikus teológia.¹¹⁹ Az erdélyi református egyház belátta, hogy elsőrendű feladata az örökkévaló Ige hirdetése és ennek alapján a lelkek vigasztalása. Ennek felismerése indította el a belmissziói munka megszervezését, amelynek célja az egyház missziói népegyházzá alakítása.

¹¹⁷ Biró-Bucsay-Tóth-Varga: A Magyar Református Egyház története, Sárospatak, 1995, 377-410.p

¹¹⁸ Ravasz László: Emlékezéseim. Budapest 1992, 137. p

¹¹⁹ Biró Sándor: Kisebbségben és többségben, magyarok és románok 1867-1940. Csíkszereda 2002, 347. p

Erdélyben nem volt ismeretlen a belmissziói munka, mivel Kecskeméthy István 1895.-ben Kolozsvárra érkezésekor nem csak nagy tudását hozza magával Budapestről, hanem a belmisszió tüzet is. Erdélyi missziói munkásságát azonban a racionális és liberális gondolkodású egyház nehezen tudta elfogadni, ezért Kecskeméthy munkássága már a kezdetektől komoly belső egyházi vitákat váltott ki.¹²⁰ Kecskeméthy nem hátrált meg, és az idő múlása őt igazolta. A Trianon utáni erdélyi református belmissziói mozgalom bár sok rokon vonást mutat fel Kecskeméthy István belmissziójával, azzal végig inkább párhuzamosan halad, viszont a hivatalos egyház már nem támadja, sőt, elismerik tevékenységét.

Az egyház belső életének a megújításához mindenek előtt a lelkipásztorok gondolkodását, gyülekezeti szolgálathoz való viszonyát kellett megváltoztatni. Erre nézve Makkay Sándor és Tavasz Sándor több lelkész társukkal együtt 1921. augusztus 9.-én megalakították a Marosvécsen a Vécsi Szövetséget, amelynek egyetlen célja az egyház lelki megújítása volt. A vécsi szövetség az erdélyi református egyház történetében először kimondta, hogy Erdély társadalmi-politikai hanyatlásáért maga a református egyház is felelős, mivel nem Krisztus egyháza, hanem nemzetmegtartó erő akart lenni.¹²¹ A vécsi szövetség belmissziói gondolatai sok lelkészben visszhangra találtak, mivel Mott János 1909. évi kolozsvári látogatása és előadása és Kecskeméthy tevékenysége nyomán az egyház számára a belmisszió bár nem volt elfogadott, de semmi képpen nem volt ismeretlen.

Már 1919.-ben megkezdődött az ifjúsági keresztyén egylet megszervezése, kimondták a diakonisszaképző intézet és egy diakonissza kórház megszervezésének a szükségességét, amire 1933.-ban – hosszas küszködés után – sor is került. 1920.-tól kezdve a belső élet megújulása egyre nagyobb méreteket öltött. Kiadták a református énekeskönyvet, megkezdték az istentiszteleti rendtartás reformját, megindult a parochiális könyvtár újrászervezése, rendszeresen megszervezték a lelkészi tanfolyamokat és belmissziói konferenciákat, újonnan szervezték a vasárnapi iskolákat. Olyan sok gyülekezetben alakultak bibliakörök, hogy 1923.-ra a bibliakörök szervezése hivatalos egyházi program lett.¹²²

Az erdélyi református gondolkodásban addig ismeretlen mozgalmak és belmissziói élet az első megjelenés lendületével szinte elárasztotta az egyházat. A szerteágazó missziói munka megszervezése elengedhetetlen volt, bár az erdélyi missziói mindvégig nélkülözte az intézményi vonást, hanem mindenek előtt a missziói alkalmak igehirdetési alkalmak voltak. Makkai Sándor 1926.-os erdélyi református püspökké választásával a belmisszió egyházkerületi program és egyházpolitikai irányelv lett. Makkai már püspöki beiktatása alkalmával meghatározta püspöki programjának alaphangját, amely az Erdélyi Református Egyházkerület poszt-trianoni történetének egyik meghatározó kijelentésévé vált: *„Az egyház, az egyház... fundamentuma nem a nemzet, nem a kultúra, nem a társadalom... egyáltalán nem az emberi és a világi.”*¹²³

¹²⁰ Molnár János: Kecskeméthy István. In: Akik jó bizonyosságot nyertek, Kolozsvár 1996, 73. p

¹²¹ Nagy Géza: Tizenöt év az egyház szolgálatában. Kolozsvár 1937, 18-32. p

¹²² Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben, magyarok és románok 1867-1940. Csíkszereda 2002, 348. p

¹²³ Makkai Sándor: Egyházi Szemle. In: Az Út, Kolozsvár 1923, 111. p

A Makkai fémjelezte belmissziói munka valóságos mozgalommá vált a nagy teherbírású püspök irányítása alatt. A 20.-as évek végére már Makkai is úgy nyilatkozik, hogy az egyházi misszió nemzeti misszió is egyben.¹²⁴

1928.-ban az Erdélyi Református Egyházkerület megnyitotta első árvaházát, majd 1933.-ban az állammal történő sok küzdelem után megnyílt a diakonissza kórház, amelyik Erdély szerte híres volt nem csak tisztességes szolgálatáról, hanem a mindent átható lelkületéről is. Az erdélyi református belmisszió méreteit mi sem mutatja meg jobban, mint az a tény, hogy 1933.-ban az Erdélyi Református Egyházkerület a skót református egyházzal karöltve külmiszionáriust küldhetett ki Mandzsúriába.

Az egyházkerület egy év kihagyással folytathatta az először 1908.-ban megjelent Protestáns Szemle közegyházi újságnak, illetve az 1915-ben megindított Az Út lelkészeknek szóló szaklapnak a kiadását,¹²⁵ melyeket csak a cenzúra korlátozott. Már a 20.-as évek elején a kerület újjászervezte az iratmissziót, amelyik olyan gazdag kínálattal és nagy példányszámban jelentetett meg kiadványokat, hogy azokból még más egyházkerületek számára is rendszeresen juttatni tudtak.

Az állam részéről Duca miniszterelnök 1933.-cas meggyilkolása után egyre nagyobb ellenszenv kísérte a református belmissziót. A 30.-csa években sorozatosak voltak a vallásszabadság sérelmére elkövetett hatósági túlkapások. Bár erről hivatalos iratok nem tanúskodnak, valószínű, hogy kormányzati rendeletre 1935-től kezdődően ellehetetlenítették az egyház missziói alkalmait. Az Erdélyi Református Egyházkerület életét nehezítette még Makkai Sándor lemondása, aki a kisebbségi lét ilyen formájú megélését nem tartotta emberhez méltónak és távozott az országból.

Az egyházkerület belső életének egyik legnagyobb küzdelmét a református iskolákért folytatta. Bár már a dualizmus utolsó éveire a felekezeti iskolák száma jelentősen csökkent – 1867-ben még 587 iskolája volt, ami 1897-re már 278-ra apadt¹²⁶ – az erdélyi egyházkerület az összes református egyházkerületek és elcsatolt részek között a legfejlettebb iskolarendszerrel rendelkezett. A trianoni döntés után a hivatalos román állami viszonyulást híven tükrözi Prie Octavian államtitkárnak egy 1921 végén közölt újságcikke: *„Igen sok magyar iskola van Erdélyben.”*¹²⁷ A román állama magyar református iskolákban a magyar revizionizmus és irredentizmus melegágyát látták, ezért már 1920-tól kezdődően igyekeztek minden eszközzel azt visszaszorítani. Az 1923-ban kiadott 100.088/1923 számú oktatásügyi minisztériumi rendelet megtiltotta idegen nemzetiségű gyermekek magyar iskolákba járását, illetve bizonyos tantárgyak tanítási nyelveként a románt tette köztelvezővé. Ez az intézkedés a zsidó gyerekek eltávolítását tűzte ki célul, akiket román iskolákba kényszerítettek. Az egyházi oktatás végső ellehetetlenítését az 1925-ben kiadott magánoktatási törvény tette lehetővé. Ez a törvény előírta az állami oktatás kizárólagosságát, az egyházi iskolákat csak magántanításúaknak engedte meg, amelynek végzősei állami iskolákban román tanügyi bizottság előtt kellett záróvizsgát tenniük. A különösen szigorú és kegyetlen záróvizsgákon

¹²⁴ Adorjáni Zoltán: Makkai Sándor. In: Akik jó bizonysgot nyertek, Kolozsvár 1996, 219. p

¹²⁵ Ravasz László: Emlékezéseim. Budapest 1992, 113-115 p

¹²⁶ Bíró-Bucsay-Tóth-Varga: A Magyar Református Egyház története, Sárospatak, 1995, 375. p

¹²⁷ Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben, magyarok és románok 1867-1940. Csíkszereda 2002, 354. p

a diákok 20%-a jutott csak túl, ami az egyházi iskolák gyors elnéptelenedéséhez vezetett. Az egyházak Genfben benyújtott panaszai sem sok eredményt hoztak. Az egyházi iskolák tönkretétele a 30-as évek elején lassult le, amikor a legtöbb nagyobb református iskola önálló vizsgáztatási engedélyt kapott.

Miután az agrárreform a református egyház birtokainak javát elvette, és az állam eleve csak az állami vagy államosított iskolákat támogatta, a református iskolák fenntartása reménytelen helyzetbe jutott. Mindezek ellenére a református egyháztagok a magyar iskolák fenntartásáért óriási áldozatokat hozott. A református iskolák fenntartása Erdélyben 1920-1930 között évente átlagosan 18 millió, 1930 után pedig évente átlag 20-22 millió lejbe került.¹²⁸ Ez hatalmas összeg volt, ha figyelembe vesszük, hogy az egész erdélyi egyházkerület éves költségvetése 30-40 millió körül volt.

A nehéz évek kolozsvári teológiai fakultás belső életére és tudományos színvonalára is jótékony hatással voltak. A megfelelő lelkészképzés azt eredményezte, hogy 1918 és 1940 között az erdélyi egyházkerületből több mint 1.900, a nagyváradi kerületből 500, Jugoszláviából, Csehszlovákiából és Magyarországról pedig 113 lelkipásztor végzett.

Az egyházi iskolák és a teológiai fakultás keserves fenntartása jól mutatja a református egyház belső életének erejét és a jövőbe vetett reménységét.

1937. után mindenféle egyházi élet megszűnt, ami nem kötődött szorosan a vallás gyakorlásához. A magyar fiatalokat sok helyen erővel kényszerítették, hogy román nyelvű istentiszteleteket látogassanak, 1938-tól pedig még a keresztelezésre és az esketésre is előzetes hivatalos engedélyt kellett kérni,¹²⁹ szó szerint előírták az egyes román nemzeti ünnepeken elmondandó imádságok szövegét, és az énekeskönyv „*Uram, birtokodba pogányok jöttek*” kezdetű zsoltárát hatóságilag betiltották.

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület

A Tiszántúltól elcsatolt részeken későn indult meg a belső hitélet felrázása, mivel az új egyházkerület első feladata az intézményi rendszer kiépítése volt. Annak ellenére, hogy az állami elismerés ezen a téren is súlyos hátráltató tényező volt, a kerület a belső hitélet rendezésére nézve megtette a fontosnak ítélt lépéseket.

Nagyváradon már 1923.-ban létrehozták ugyan a missziói bizottságot, amely új tagokkal 1924.-ben kiegészülve átalakult belmissziói bizottsággá,¹³⁰ de az érdemi munka a zilált közjogi helyzet miatt nem indulhatott meg. A belmissziói bizottság első rendes ülését 1925. június 11.-én, az egyházkerületi közgyűlés előtt tartotta. Sulyok István püspök megbízta Debreczeni István szatmári lelkészt, az egyházi újság szerkesztőjét, hogy dolgozzon ki egy javaslatot, amit Debreczeni meg is alkotott. Ez a javaslat kiterjedt az istentiszteleti életre, a lelkipásztori látogatásra, a gyermekek és ifjak vallásos nevelésére,

¹²⁸ Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben, magyarok és románok 1867-1940. Csíkszereda 2002, 368. p

¹²⁹ Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben, magyarok és románok 1867-1940. Csíkszereda 2002, 349. p

¹³⁰ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 78. p

vallásos estélyek és ünnepélyek szervezésére, az iratmisszióra és az egyházfegyelem gyakorlására.

Az 1926. utáni püspöki jelentések a belmissziói munkaterv tételeit követik nagy vonalakban, számba véve az elért eredményeket és a kudarokat. A Királyhágómelléki Református Egyházkerület életében nem volt Vécsi Szövetség, aminek a hiánya komoly hátrányt jelentett a lelkeszi munka lendületére nézve. Sulyok István püspök nem egyszer kesereg amiatt, hogy bár lenne lehetőség a missziói munka végzésére, az sokszor a lelkeszek nemtörődömségén bukik meg. A belmissziós munkának újabb lendületet adott az, hogy 1932.-ben az esperesi kar elkészítette a Férfiak Szövetségének szabályzatát. A vasárnapi iskolák is ugrásszerű fejlődésen mentek át. A felnőttképzést célul kitűző vasárnapi iskolai mozgalom nagy népszerűsége tette szert a Királyhágómelléki Református Egyházkerület sok gyülekezetében. 1931.-ben az egyházkerület 231 vasárnapi iskoláit összesen 11.130 tag látogatta rendszeresen, 154 bibliakör pedig több mint 1465 állandó taggal működött.¹³¹

Új lendületet adott a belmissziói munkának a külföldön is tanult, jól képzett és rátermett Kiss Bertalan utazótitkár kinevezése 1932. augusztus 1.-én. Már tevékenységének első évében meglátogatott 50 gyülekezetet és az ifjúsági bibliakörökkel is rendszeres kapcsolatot tartott. 1933. januárjától a kerület Debreczeni István felügyelete mellett rá bízta a Református Jövő egyházi újság szerkesztését és terjesztésének a megszervezését.

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület belső életében különösen fontos helyet foglalnak el a sajtókiadványok. Az elcsatolt részek közül a Királyhágómelléken volt a leggazdagabb az egyházi sajtóélet. 1921-1926 között jelent meg a kerület első hivatalos értesítője, az Egyházi és Iskolai Szemle, amelyet 1926-1941 között a Reformátusok Lapja váltott fel, 1932-től jelent meg a Református Jövő ifjúsági, majd később néplap, illetve 1935.-től a gyermekek számára kiadott Gyermekkönyvtár szolgálta a kerület lelki életét.¹³² A sajtókiadványoknak az egyházkerületben betöltött fontos szerepét jól szemlélteti, hogy az 1932.-es kerületi közgyűlés a 29/1932. határozati pontban meghagyta a kerületi Pénzügyi Bizottságnak, hogy egy akkor éppen eladó nagyváradi nyomda megvásárlásában, „*a részvénytársaság megalakításában 600.000 lej részvénytőke 34 százalékát meg nem haladó részvényérdekeltség vállalásával vegyen részt.*”¹³³ Ilyen formán az egyházkerület részvényese és résztulajdonosa lett a nagyváradi Kálvin nyomdának. A nyomda hosszú évekig az egyházkerület legmegbízhatóbb eszköze lett a nem szászéki igehirdetésben.

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület belső életének kulcsintézménye a református sajtó megteremtése volt. Túlzás nélkül állítható, hogy az egyházkerület interbellikus korszakában az egyházi sajtótevékenység fogta át a kerület egész életét. A sajtótevékenységet úgy szellemileg, mint anyagilag, a kerület életében betöltött szerepe tudatában, gondos szorgalommal szervezték meg és építették fel.

A sajtókiadványok elindítását már az első, 1920. december 14.-ei önszerveződő közgyűlésen kimondták a jelenlévők. A 9/1920 közgyűlési határozat szerint a közgyűlés

¹³¹ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 84-85. p

¹³² Visky István: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Sajtókiadványai 1920-1941 között, kézirat, 17-49. p

¹³³ KREL, Közgyűlési jegyzőkönyvek, 29/1932

meghagyta az intéző bizottságnak – Sulyok István esperesnek és Domahidy Elemér főgondnoknak – hogy tegyenek meg minden szükséges lépést egy hivatalos egyházi lap beindítása ügyében.¹³⁴ Egy sajtókiadvány megjelenése mindenképp előtt a helyi katonai kormányzó jóváhagyásától függött. Az egyházkerület ezt a jóváhagyást nagyon hamar megkapta, ami valószínű, hogy a még az országban levő nemzetközi megfigyelők jelenlétének, illetve a nagyobb botrányok elkerülésére tett kísérleteknek volt köszönhető. A hivatalos engedély és a kötelező cenzori jóváhagyás után meg is jelent az *Egyházi és Iskolai Szemle* első száma 1921. június 4.-én. A lap megjelenését sokan üdvözölték, ugyanakkor sok aggodalom is megfogalmazódott. Az aggodalmak nem voltak alaptalanok. A még meg sem alakult egyházkerület hihetetlen szegénységben élt. A Tiszántúli anya-egyházkerulettől számíthatott ugyan az addig befizetett központi alapok, nyugdíj- és egyéb biztosítások részbeni megtérítésére, de ez mind időben, mind közigazgatásilag hosszadalmasnak tűnt, mindenképp előtt azét, mert Magyarország és Románia között semmilyen hivatalos kapcsolat nem létezett a trianoni szerződés magyarországi ratifikálásig, amelyre csak 1921 végén került sor.

A dualizmus korában a református egyház kiegyensúlyozott anyagi körülmények között élt, nem csak az állami támogatások miatt, hanem a kiterjedt és jól megszervezett alapítványi tőkékből származó jövedelmek miatt is. Az 1921. július 23.-án életbe léptetett román földreform egyik napról a másikra ellehetetlenítette a református alapítványok életét is. Az alapítványok fő tőkéjét képező földeket és birtokokat szinte teljesen kisajátította a román hatalom, hogy a háborúban megígért és 1919. szeptember 10.-én kibocsátott rendelettel megerősített földjuttatási ígéreteit teljesíthesse a veterán román katonáknak.¹³⁵

A földreform miatt nem csak az alapítványok, hanem a legtöbb egyházközösség is elvesztette közbirtokossági földjeit, ami a lelkipásztor megélhetésének alapja volt.

Ebben a kilátástalan anyagi helyzetben indult meg a Királyhágómelléki Református Egyházkerület első hivatalos lapja. Az egyházközösségektől jött kevés befizetést nehéz volt úgy osztani, hogy minden szükségletet fedezzen, de az egyházi újság ügye mindig elsőbbséget élvezett. Sokszor megesett, hogy az egyházi tisztségviselők tiszteletdíja hónapokat is késett, de az egyházkerület hivatalos lapja mindig pontosan megjelent.¹³⁶ Az újság megjelenését a nagyváradi Béres Károly-féle nyomda elszámolási türelme és az újság utolsó oldalán megjelentetett reklámok és hirdetések bevétele is biztosította.

A reklámok és fizetett hirdetések az egyházkerületi sajtótevékenység mind a húsz évre nézve meghatározó volt, soha, egyetlen újság sem jelent meg reklám vagy hirdetés nélkül. Ezek a szolgáltatások nagyban hozzájárultak az újságoknak nem csak a fenntartásához, de – ami Erdély szinten is ritka volt – a nyereségessé válásukhoz is.

Debreczeni István az *Egyházi és Iskolai Szemle* 1925. október 24.-ei számában vezércikkben vetette fel egy egyházkerületi sajtóiroda megszervezését, amelyik az egyházi híreket és tudósításokat kezelné, illetve az újság anyagi ügyeit is intézné. Felvetésére a

¹³⁴ TtREL, Közgyűlési jegyzőkönyvek, I.21.a.1

¹³⁵ Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben, magyarok és románok 1867-1940, Csíkszereda, 2002, 267 kk. old

¹³⁶ TtREL, Egyházkerületi iratok, I.21.a.1

kerületi közgyűlés 1926. december 16.-ai ülésén a 113/f határozati pontban kimondta, hogy minden évben „a reformáció vasárnapját megelőző vasárnapon sajtóvasárnapot tartsanak, amikor is a perselypénz (...) az egyházkerületi pénztárba beszolgáltatandó.”¹³⁷

A *Református Jövő* című vallásos néplap megindulásakor a kerület ifjúsági utazótitkára, a lap szerkesztője, Kiss Bertalan felhívással fordult a gyülekezetekhez: „az az elgondolásom, hogy a kerület több nőszövetségét, ifjú és leánybiblikörét megkeresem és felhívom őket egyenként, hogy havonta (...) sajtóalapra 50-100 lejt küldjenek be. (...) Úgy szereplnének, mint a Központi Ifjúsági Sajtó Alap Támogató Testület”.¹³⁸

Az egyházi újságokban és kiadványokban sokszor jelentek meg biztató, korholó vagy dicsérő szerkesztői levelek a kiadványok előfizetését, megrendelését illetően. Az 1930-as években, amikor a gazdasági világválság Erdélyt is elérte, amikor naponta százakat bocsátottak el munkahelyükről, amikor hetente szüntek meg újságok és kiadványok, akkor a Királyhágómelléki Református Egyházkerület lapjai és sajtókiadványai nem csak megmaradtak, hanem példányszámuk rohamosan nőtt, sőt, a sajtótevékenység olyan sikeres tevékenység lett, hogy a sajtóalap állandó bevételi feleslegéből sok más tökehiányos egyházkerületi ügyet is sikerült megsegíteni.

A sajtókiadványok annak ellenére voltak anyagilag is kifizetődőek, hogy a lapok árát, az inflációt figyelmen kívül hagyva, alig vagy egyáltalán nem emelték az idők folyamán.

A sokszori anyagi és technikai bizonytalanság ellenére a Királyhágómelléki Református Egyházkerület sajtótevékenysége 1920-1941 között az egyházkerület történetének legsikeresebb vállalkozása volt.

A református sajtó mellett jelentős mértékben szolgálta a belső egyházi élet megújulását az iratmisszió is, amelynek már a 20-as évek végére komoly raktárkészlete és forgalma alakult ki különböző hitmélyítő és vallásos iratokból, traktátusokból és más egyházi kiadványokból.

A dualizmus utolsó évtizedeinek szekularizációja a Tiszántúlt is elérte, itt 1916-ra már 106 egyházközség nem tartott fenn iskolát, hanem azokat az államnak adta át. A trianoni döntés után a Tiszántúltól elcsatolt és Romániához került egyháztestekben összesen 140 református iskola, négy különböző fokozatú középiskola, két tanítóképző és egy jogakadémia maradt, amikért a még meg sem alakult új kerület már 1920-ban megkezdte reménytelen küzdelmét az állammal szemben. A református iskolarendszert ebben az esetben is nem csak az egyre szigorodó törvények sorvasztották, hanem az egyre nagyobb méreteket öltő pénztelenség is. Az 1926. április 22.-én tartott kerületi közgyűlésen a kultúrbizottság jelentése szerint csak a három református középiskolában a tanárok fizetéséből összesen 1.897.025 lei hiányzik még,¹³⁹ a falusi kisebb iskolák nyomorgásáról nem is beszélve. A református iskolák közjogi helyzete a 30-cas évekre itt is tisztázódott, az 1931-1932-es tanévben a középiskolák visszaszerezték a vizsgáztatási jogot, és a beiratkozott 338 tanuló közül 304 le is vizsgázott. Mivel a kerületnek nem volt saját lelkészképző intézete,

¹³⁷ KREL Közgyűlési jegyzőkönyvek, f/113/1926

¹³⁸ KREL Egyházkerületi iratok, 1937-6.41-45

¹³⁹ Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999, 53. p

Debrecenbe pedig nem járhattak a teológusok, ezért az erdélyi kerülettel folytatott hosszú huzavona után a királyhágómelléki teológusok Kolozsváron végezték tanulmányaikat. A két kerület rivalizálása nem egyszer a közös teológiai intézet fenntartása illetve az oktatás kapcsán jelent meg.

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület iskoláit is a gyülekezeti tagok pénzbeli, de még inkább természetbeni adományai tartották fenn, ami a dualizmusbeli iskolahagyó gyakorlat után valóságos szemléletváltást mutatott.

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület belső életének kibontakozása viszonylag későn, csak a 20.-as évek végén indult meg. Ennek oka nem csak a kései hivatalos elismerés volt, hanem az egyes egyházmegyék eltérő véleménye az új történelmi helyzetet illetően, illetve sokáig akadályozó tényező volt több református lelkipásztor már-már apatikusnak mondható hozzáállása az egyház épülésének ügyéhez.

A Csehszlovákiai Magyar Református Egyház

A trianoni döntést követően a Csehszlovákiába szakadt református egyházban is megjelent az önrevízió kérdése. Az egyház intézményeinek a széthullását ellensúlyozandó az egyházi vezetők az egyház belső életének a megerősítésében látták az egyetlen járható utat. Az egyházi vezetők egyöntetűen vallották, hogy az egyházi belső élet bajainak főoka az egyházfegyelem fellazulása, aminek a helyreállítása nélkül eleve reménytelen lenne a belmisszió és az egyházi missziói intézmények életre hívása, illetve a belső élet megújítása.¹⁴⁰

Az egyházfegyelem helyreállításának egyházigazgatási alapját az 1923. lévia zsinat fektette le, amikor Sörös Béla szövegezésében megalkotta az egyház belső építéséről szóló VIII. törvénycikkelyt. A későbbiekben az egyházi köztudatban csak a VIII. cikkelyként szereplő rendelkezés pontosan megszabta az egyház építő munkájának evangéliumi irányát, a diakóniai munkát intézményesen megalapozta és a gyülekezeti fegyelmet is meghatározta. A törvénycikk olyan kérdéseket is szabályozott, mint a templomon kívüli evangelizáció esetei és módja. A VIII. törvénycikk – a csehszlovákiai református egyház egész státútumával együtt – nem kapta meg a hivatalos állami elismerést, ez viszont nem akadályozta a rendelkezés egyházi alkalmazását.

Annak ellenére, hogy a VIII. törvénycikk pontosan szabályozott minden egyházfegyelmi és missziói kérdést, az alkalmazás nem követte a lefektetett alapelveket. Az egyház életgyakorlata és a becikkelyezett törvényi szabályozás gyakorlatilag már 1923.-tól külön úton jártak, és a későbbiekben az egyes egyházkerületek által is megalkotott belső szabályzatok sokszor csak utólagos korrekcióval próbáltak élni egy-egy gyakorlatra nézve. Jellemző a kor közegyházi viszonyaira, hogy a tiszáninneri egyházkerület a maga belső egyházfegyelmi szabályrendeletét csak 1932.-ben fogadta el, akkor is az ungi egyházmegye által kidolgozott anyag alapján.¹⁴¹ A kárpátaljai egyházkerület is kidolgozta 1933.-ban a saját fegyelmi szabályrendeletét, de ez egy újabb ellentétet vezetett Kárpátalja és a szlovenszkoí

¹⁴⁰ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 187. p

¹⁴¹ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 190. p

református egyházkerületek között, akik kifogásolták a gyülekezetek kizárásával is élő kárpátaljaiak eljárását.

A szabályrendeletek bár nehézkesen születtek meg és paragrafusszerű alkalmazásuk ritkán történt meg, az egyházkerületek belső élete nem nélkülözte az egyházfegyelmet, a megújulást és a missziói munkát. Magda Sándor püspöknek egyenesen meggyőződése volt, hogy a magyar református egyházat csak annak a belső építését munkáló szigorú egyházfegyelem mentheti meg¹⁴². A püspökök kiemelten kezelték az egyházfegyelem és a belső megújulás kérdését, a püspöki jelentésekben mindig terjedelmes részeket foglaltak el az egyház belső életét taglaló kérdések.

Az egyház belső életében különösen a 20-as években volt tapasztalható nagymértékű lanyhulás. A vallástalanság és az egyháztól történő tömeges elfordulás a gyülekezeti tagok lanyhuló teherviselési készségével és a futótűzként terjedő egykézéssel párosulva az egyház veszélyes ingását mutatta és aggodalomra adott okot. Aggodalmának 1925.-ben püspöki jelentésében Czinke István püspök adott hangot: *„Gyülekezeteink lelki élete (...) még mindig a Bethesda tavának mozdulatlanságát tükrözi. Még mindeztől nem szállt le hozzá az angyal, hogy életre kavarja. (...) a legtöbb helyen a köznapi istentiszteletek a legtöbb helyen teljesen elsovadtak (...) Házi istentiszteleteket nem igen tartanak, vallásos összejöveteleket is csak szórványosan. Szóval gyülekezeteink hitélete felszínes és sekély. Csak a megcsontosodott forma és szokás tartja még benne a lelket.”*¹⁴³

A megszállás második évtizedében gyökeres fordulat állt be és egyre erőteljesebben van jelen a belmissziói munka az egyház életében. Az elsőkélyesedő egyházi életben megjelennek a spontán belmissziói megmozdulások, mindenek előtt Kárpátalján és a dunáninneni egyházkerületben. Megkezdődnek a különböző ifjúsági és presbiteri konferenciák. A legtöbb helyen már bibliaolvasással egybekötött reggeli istentiszteleteket tartanak, az istentiszteleti látogatottság megnő, megalakulnak a különböző egyletek és bibliakörök. A hitélet változásának legbiztosabb jele, hogy a vasárnapi munkaszüneti napot megtartják.

A belső hitélet gazdagítására nézve 1927.-ben megjelent az egységes liturgia szükségességének a gondolata.¹⁴⁴ A kezdeményezést – bár több pozitív eredményt is ígért – az egyes egyháztestek eltérő hagyományai miatt elvetették, és a sok és hosszas viták ellenére 1919-1938 között nem került megvalósításra.¹⁴⁵

Az egyetemes csehszlovákiai egyház intézményes és szervezett belmissziói munkáját nagyban hátráltatta az a tény, hogy az egyházkerületek Csehszlovákia déli-délkeleti részén, Pozsonytól Técsőig egy 800 km-es vékony sávban helyezkedtek el, ami megakadályozta a hatékony összmunkát. A belmisszió legnagyobb küzdelme viszont mégsem a földrajzi helyzet vagy az állami elismerés és a szűkös államsegély voltak, hanem a belmisszió mint mozgalomnak az egyházon belüli eltérő megítélése.¹⁴⁶ Nagyon sokan az egyháztól idegennek, külföldi importnak tekintették a belmissziót, illetve azzal vádolták az itt-ott

¹⁴² Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 192. p

¹⁴³ Tiszáninneni református egyházkerület jegyzőkönyvei, 1925, 13-14. p, In: Csomár i.m. 195. p

¹⁴⁴ Izsák Imre: Egységes liturgia, In: Református Egyház és Iskola, 1927 augusztus 28.

¹⁴⁵ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 197. p

¹⁴⁶ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 199. p

megjelenő missziói mozgalmat, hogy az az egyetemes egyháztól idegen, és mivel nem állnak felügyelet alatt, azért csak magánkezdeményezésnek minősíthetők. A helyi jellegű missziói munkák mellett megjelentek az egyházkerületek által szervezett és támogatott missziói tevékenységek is. 1923.-ban a református egyházban is megalakult az Egyesült Államokbeli YMCA ifjúsági mozgalom csehszlovákiai református tagozata, amit nem sokkal a lányoknak létrehozott YWCA megszervezése követett.

1934-1935 években a Konvent megbízásából Narancsik Imre püspöki titkár, 1936-tól pedig Tóth Kálmán árvaházis lelkész látta el a közép- és főiskolás ifjúság lelkigondozását. 1926-tól kezdődően évente rendezték meg az országos ifjúsági és leánykonferenciákat, valamint a diákkonferenciákat. A 30.-cas évek elején a misszió iránya egyre inkább a fiatalokat vette célba, ami az évtized végére a gyülekezetek fellendüléséhez vezetett.

A csehszlovákiai református egyház belső életében nagy lendületet adott a Belmissziói Kérdőívek kibocsátása. Ezeket a kérdőíveket a Konvent 1932.-ben bocsátotta ki azzal a céllal, hogy a belmissziói munkát egységesítse és a hiányosságokat kiszűrje. A begyűjtött válaszok alapján a Konvent 1933.-ban tervezte egy belmissziói Útmutató kiadását, amely a református egyház belmissziói vezérfonalaként szolgált volna, ez a terv viszont – az egységes liturgia tervéhez hasonlóan – a kerületek eltérő viszonyulása miatt nem valósulhatott meg.

A belmisszió ügyét szolgálták a 20.-as évektől megjelenő egyházi újságok. 1938-ig 11 újság cím jelent meg, melyek közül a Református Egyház és Iskola hivatalos lap 500 példányszáma mellett a legnagyobb példányszámú egyházi lapok a Szeretet (6.000), Összefogás (4.000) és a Csendes Órák (2.500) voltak.¹⁴⁷

Konvent minél hamarabb szeretne volna megoldani a csehszlovák hadsereg magyar református katonáinak a lelkigondozását illetve az illavai fegyintézetben végzendő szolgálat kérdését is. Az állami hatóságok a leghatározottabban ellenálltak a hadseregben végzendő lelkigondozás igényének, a fegyintézeti szolgálatot pedig csak a református egyház saját anyagi hozzájárulásával hagyta jóvá. A Konvent ezeket az állami rendelkezéseket sérelmesnek tartotta ugyan, de 1924-től kezdve egyházi költségen megbízta Sedivy László lelkifásztort az illavai fegyintézet református elítélteinek a lelkigondozásával.¹⁴⁸

A református egyház belső életének talán legnagyobb küzdelme az iskolákért vívott harc volt. A Csehszlovák állam elsődleges céljának tekintette az egységes református iskolarendszer megtörését és feldarabolását. A tanítók rendszertelenül kiutalt fizetése már az első évektől kezdve jóval kisebb volt, mint az állami iskolákban dogozó társaiké, és az állam nyelvének erőszakos kényszerítése sok tanítót hagyott állás nélkül. Bár a romániai gyakorlattal ellentétben a Csehszlovák állam fizetést biztosított a református tanítóknak is, az iskolák állandóan anyagi gondokkal küszködtek. Az állam a református iskolák sorvasztása mellett külön programot dolgozott ki, hogy a színmagyar településekre telepített pár szlovák család számárára is nagyösszegű állami támogatással iskolákat alakított ki. A református

¹⁴⁷ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 207. p

¹⁴⁸ Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940, 214. p

iskolák sorvasztását ellensúlyozandó a belmissziói mozgalmak kiemelt figyelmet szenteltek a gyermekek és a fiatalok egyházi nevelésére.

A lelkészképzés kérdését mielőbb megoldandó, Pálóczi Czinke István már 1920-ban felvetette egy saját teológia alapításának a gondolatát. A csehszlovák állam kifejezetten nem támogatta ezt a gondolatot, mivel abban nacionalista szervezkedést vélt felfedezni. 1922-ben váratlan fordulat állt be az ügyben, mivel maga az állam kezdeményezte egy egységes protestáns fakultás felállítását a reformátusokkal, evangélikusokkal és szlovák protestánsokkal közösen. Szándékainak komolyságát igazolandó, az állam egy többmillió keretet is felajánlott. A református egyház – az elnemzetlenítés veszélyét észrevéve – elutasította ezt a felajánlást, amivel viszont végképp lemondott egy államilag is támogatott református teológia felállításának a lehetőségéről. A református konvent 1922. május 15.-én elhatározta, hogy teológusok és tanítók számára saját teológusképzőt állít fel. A lelkészképző szeminárium végül 1925-ben indult be Losonczon. A kezdeti nehézségek és pénzügyi gondok után a közös teológia ügye kovácsolta össze először a három kerületet.

A csehszlovákiai református egyház belső életének érdekes színtöltője volt a Sörös Béla teológiai tanár által 1936-ban kezdeményezett Református Összefogás mozgalma. A mozgalom célja *„a reformátusság egyéni és gyülekezeti hitéletének emelése, az egyének és gyülekezetek egymásrautaltságának és egymás irányába tartozó felelősségének előhívása (...) egy református kollektívum megteremtése és rajta keresztül a hitnek, az erkölcsnek, az egyháznak fokozottabb védelme, (...) a református szolidaritás életre hívása”*¹⁴⁹ lett volna. A nagy perspektívákat felvázoló program végül nem valósulhatott meg, egyrészt annak utópisztikus jellege másrészt a Felvidék 1938-as visszacsatolása miatt.

A Kárpátaljai Református Egyház

Az elcsatolást követően mindegyik egyháztest más úton haladt az önszerveződés kérdésében. A kárpátaljai kerület volt mindközül a legkiszolgáltatottabb, mivel Kárpátaljának a politikai státusa is sokáig kétséges volt.

A kárpátaljai reformátusok már az önszerveződés első, bizonytalan lépéseinél kiemelt hangsúlyt fektettek a belmisszióra, az evangelizációra és a szociális munkára. Bertók Béla már a kerület megalapítása előtt, 1923. március 25.-én kiadott egy folyóiratot Szeretet címen, illetve az évente megjelenő Szeretetszótárt, amelyek nagy népszerűségnek örvendtek és a református egyház építését voltak hivatottak segíteni. A belmisszió és egyházépítés munkáját nagyban segítette az, hogy Beregszászban 1923. novemberében egy jól felszerelt nyomdát vásároltak meg.¹⁵⁰

A kárpátaljai misszió tervét Bertók püspök kezdeményezésére az 1923-ban létrehozott missziói bizottság dolgozta ki. A püspök három irányban adott ajánlást a misszióra nézve: a református missziós gyülekezetek gondozása, a diakóniai munka és a lelkészek valamint tanítók továbbképzése és „ébredésértéke”.¹⁵¹ Ez utóbbi ajánlást Bertók azzal indokolta, hogy a

¹⁴⁹ Csehszlovák Református Egyház Konventi ülése, 1936. október 15, Szabályrendelet 7. §, In: Csomár i.m. 215. p

¹⁵⁰ Bertók levele Danesházy Sándorhoz, 1923. nov. 10, Tiszántúli ref. egyh. Levéltára I. 22. a

¹⁵¹ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 182. p

misszióban a lelkészeknek fontos helyet kell biztosítani, mivel elsősorban rajtuk múlik a misszió sikere, amit ki kell egészítenie a hívek misszióban való részvállalásának is.

A belmisszió hatékonyságának a fokozására nézve 1925. december 15.-én a kerületi közgyűlés felállítja a missziói lelkészi munkakört, és Bertók püspök ajánlására Bácsy Gyulát bízta meg a missziói lelkészi munkával. Bácsy mindenképp előtt missziói munkatervet készített, amelyben kiemelt helyet kapott a gyülekezetek missziója, és ezt a missziót mint népmissziót fogalmazta meg. Bácsy munkaprogramjában meghatározta a kárpátaljai misszió munkaterületeit: vasárnapi iskola, leánykörök, ifjúsági körök, református otthonok, felnőttek közötti munka, női kórus, karitatív munka, börtönmisszió, iratmisszió, gazdasági misszió, diaszpóra- árva- özvegy és szegény misszió.

A kárpátaljai református misszió meghirdetése után az egész kerület – amely csak magára és hívei hűségére számíthatott – egész szívvel a belmisszió szervezésének szentelte magát. A belmisszióval viszont nem értett mindenki egyet. A missziós lelkész munkájának egyik lehangosabb ellenfele a kerület megszervezésében kiemelkedő munkát végző Biki Ferenc ugoctsi esperes volt. Ennek ellenére Bácsy Gyula missziós lelkész nagy lendülettel végezte a missziói munkát. Amint az egyik 1927-es jelentéséből kiderül, meg volt győződve, hogy *„amikor a kárpátaljai kerület a belmisszió szervezésében minden más kerületet megelőzött, Isten útján járt.”*¹⁵²

Bácsy más beszámolóiból is kitűnik, hogy nagy szerepet szán a konferenciáknak. Csak 1927-ben három nagy konferenciát, hat kisebb lelkészkonferenciát és 33 missziós gyűlést tartottak Kárpátalján.¹⁵³ Különösen nagy visszhangja volt az 1927. októberében Nagyszőlősen szervezett konferenciának, amelyiket később csak úgy emlegették, mint a kárpátaljai református egyház pünkösdjét.

1928-ban Bácsy elfogadta a Tisza melléki kerület meghívását a beretkei árvaház vezetésére, ezért helyette Szabó Béla, a huszti gyülekezet lelkésze lett a missziós lelkész. Szabó már korábban is kitűnt missziói beállítottságával, amikor Huszton 1929-ben református árvaházat létesített. Szabó Béla missziós programja annyiban különbözött a Bácsy programjától, hogy ő nem a konferenciákra, hanem az ifjúsági egyletek, nőszövetségek és kórusok szervezésére fektetett hangsúlyt, célként pedig az öntudatos nevelés eredményeképpen a hithű kálvinista egyháztagok nyerését jelölte meg. A diakóniában a „házi kegyesség” és szegénygondozás összefonódását határozta meg, gyülekezeti szinten.¹⁵⁴ Szabó javaslatai alapján a diakóniai munkát összekapcsolták a nőmozgalommal és a munkacsoportok megszervezésével, bár Szabó elképzelései nem valósultak meg maradéktalanul, mivel a nőszövetségek 1928-ban kezdődő alapítása sok gyülekezetben ellenkezést váltott ki. A nőszövetségi munka elkezdését az állami szervek is akadályozták, mivel érthetetlen okból az 1928-cas alakuló nagygyűlés megtartását a rendőrség nem engedte meg. Végül a nőszövetség ügye 1930. novemberére rendeződött, amikor a missziói bizottság Szeles Katót jelölte ki a nőszövetség utazótitkárává.

¹⁵² Kárpátaljai közgyűlések jegyzőkönyvei, 1927/12/32, In: Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 208. p

¹⁵³ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 208. p

¹⁵⁴ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 214. p

A fokozatosan kifejlődő kárpátaljai belmisszió egyre nagyobb terheket rótt Szabó Bélára, ezért kérésére a kerület közgyűlése 1930. január 1-től missziói segédlelkészt állított be Szabó mellé Varga Imre személyében.

1930 elején Szabó elindította missziói tanfolyamát. Meglátása szerint a nagy konferenciák helyett inkább missziós tanfolyamokat kell szervezni, és munkatársakat kell képezni. Az első ilyen tanfolyam Nagyszőlősön, egy konferencia keretén belül került megrendezésre 1930. február 11.-én. A konferencia gazdag programjára nézve viszont Bertók álláspontja az volt, hogy az inkább teológusoknak való, mint világiaknak. Több hasonló tanfolyamot is szervezett még Szabó, ezek csak részben érték el céljukat.¹⁵⁵

Szabó koncepciójának fontos része volt a sajtómisszió, ami által a misszió gondolatát közel tudták hozni a gyülekezetekhez, és azt élővé tudták tenni. Először a Bertók által szerkesztett Szeretet lapot valamint a Szeretetnaptárt terjesztették. A sajtómisszió előmozdítása és a vallásos irodalom terjesztése érdekében 1929. június 6.-án megalapították a Református Kárpátaljai Kerület Irodalom és Sajtóterjesztési Egyesületét. A terjesztési munka hatékonnyá tételére nézve a kerület egy alkalmazott beállítását is tervezte, amire viszont nem került sor.¹⁵⁶ A sajtómissziót nagyban hátráltatta a kerület által működtetett Kálvin nyomda állandó csödközeli helyzete, amin a kerületek konventi szintű összefogása sem tudott segíteni.

A belmisszió látványos kiteljesedése a 30-cas évek elején indult meg a kerületi árvaházak megalapításával. A kárpátaljai kerület már a 20-as években is támogatta a huszti gyülekezet, illetve az összegyház Beretkén működő árvaházát. Saját kerületi árvaház létesítésének gondolata először 1925-ben merült fel, de akkor Bertók a beretkei otthon javára lemondott erről a tervről.

1935-ben új lendületet vett a kerület árvaház alapítási terve. Először Munkácson állt egy bérház nyolc-tíz árva rendelkezésére, amelynek megvásárlását egy váratlan nagyösszegű adomány tette lehetővé. Az adományozó kérésének megfelelően az új árvaház alapítványt az adományozó nevéből Atcél-Perényi Református Szeretet árvaház néven jegyezték be. Ugyanebben az évben, október 6.-án Nagyszőlősön is református árvaház nyílt, amelynek anyagi alapjait egy nagyszőlősi földbirtok képezte.¹⁵⁷ A két árvaház jelentős megvalósítás volt az összeomló világgazdaság közepette.

A munkácsi árvaház megvásárlása kapcsán született meg a Református Segélyegylet. Az alapításnak először külső oka volt, nevezetesen, hogy a munkácsi ház megvásárlása után fizetendő adót előteremtse. A kárpátaljai fokozódó elszegényedés viszont nem engedte a segélyegyletet megszüntetni, hanem új utakat mutatott a kerület vezetésének a nyomor elleni küzdelemben. Bertók hivatalosan 1935. június 17.-én alapította meg Munkácson a Kárpátaljai Reformátusok Segítő Egyletét. Az év végére az egylet már 570 támogató tagot számlált. A segélyegylet célkitűzéseit a csehszlovák kormány is jóváhagyta 1935. szeptember 26.-án.

¹⁵⁵ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 221. p

¹⁵⁶ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 223. p

¹⁵⁷ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 329-330. p

A gyermekek nevelésére nézve vasárnapi iskolákat és ifjúsági egyesületeket hoztak létre, mivel a kárpátaljai egyház nagyon hamar felismerte, hogy a fogyó lélekszámú kerületben a gyermekek a református egyház jövőjét képviselik. Szabó Béla 1933-ban az egyházkerületben 27 vasárnapi iskolát 1.289 gyermekkel, 28 leánykört 800 résztvevővel és 24 ifjúsági egyesületet 715 taggal számolt meg.¹⁵⁸ Az ifjúsági és gyermekmunka elősegítésére Bertók püspök a jó forrásvizérről híres Zánykán református üdülőt szeretett volna létre hozni, hogy a missziót és az üdülést összekapcsolja. Végül az anyagi viszonyok miatt a kerület csak néhány egyszerű barakot állított fel 24 szobával és 50 ágygal, ami viszont jól szolgálta a kitűzött célt.

A kárpátaljai területen külön rendelkezések szabályozták az oktatásügyi kérdéseket. A református egyházban is nagy aggodalomra adott okot az az 1922-ben kiadott állami rendelkezés, amelynek értelmében az egy településen működő állami és minden felekezeti iskolák összevonandók és állami irányítás alá kerülnek. Az összes elcsatolt részek közül a kárpátaljai református egyház iskolái pusztultak a legnagyobb mértékben.

A kárpátaljai lelkészek képzése a losonczi szemináriumon folyt, de pár teológusnak sikerült Kolozsváron illetve Sárospatakon elvégezni tanulmányait. A losonczi szeminárium fenntartása – különösen a kezdeti időszakban – több nézeteltérésre is okot adott a kárpátaljai kerület és az összegyház között.

A kárpátaljai misszió kialakulása és fejlődése egyedülálló volt az elcsatolt egyháztestek között. Hatása messze előremutat következő évtizedekre.

A Burgenlandi Református Egyház

Az Ausztriába került egyetlen magyar református gyülekezet belső élete nem mutat szoros kapcsolatot a dunántúli anya-kerület, illetve más elcsatolt részek belső életével. A felsőöri gyülekezet a 19. századi liberalizmus hatására egyre erőteljesebben a jóléti, vagyontörzsi gyülekezeti életet élte a világháború elvesztéséig, amikor anyagi alapjait a behajthatatlan hadikölcsönök és az infláció elvitték. A felsőöri gyülekezet bár kisebbségi létbe kényszerült, az állammal hamar rendezni tudta kapcsolatát és már 1921-től gyakorlatilag a legteltesebb szabadságban, rendeződő anyagi háttérrel élhette mindennapjait.

A többi elcsatolt egyháztest életével összevetve megállapítható, hogy pont a hamar és nagymértékben elnyert szabadság miatt a felsőöri gyülekezet belső élete nem változott meg radikálisan, bár kétségtelen, hogy az új helyzetben itt is volt egyfajta önrevíziós törekvés. A viharos hatalomváltás után a gyülekezet csak saját erejére támaszkodva, közadakozásból tudta pótolni a háborúban elrekvirált harangját. A belső megújulás és szemléletbeli változást tükrözte egy 1927-ben tett rendkívüli adomány, amelynek során a gyülekezet egy aranyozott ezüsből készült nagyértékű kelyhet kapott.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994, 335. p

¹⁵⁹ Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975, 77. p

A gyülekezetben már 1889-től működő Református Ifjúsági Olvasó- és Dalkör volt a 20-as évek belső egyházi életének alapja. Az Olvasókörnek inkább kulturális szerepe volt a gyülekezet életében, mivel fő tevékenysége a kulturális rendezvények szervezése illetve a közel kétezer kötetes könyvtár gondozása, bővítése volt.¹⁶⁰ Az Olvasóköri az egyre inkább elnémetesedő városkában a magyar kulturális élet legelevenebb tényezője volt. Jelentőségét és közkedveltségét mutatja, hogy az 1931-ben rendezett negyvenéves jubileumi ünnepségen az „egész város részt vett”.¹⁶¹

A felsőöri gyülekezet tevékeny életének elismeréseként a gyülekezet lelkészét, Bajcsy Gyulát az osztrák református egyház 1925. évi zsinatán a püspökhelyettesi címmel tüntette ki.

Az Ausztriához csatolást követően a református felekezeti iskola továbbra is akadálytalanul, magyar nyelven működött. A tanfelügyelőség 1922-ben rendelte el a német nyelv kötelező tanítását a második osztálytól. A református iskolát 1939-ben államosították.¹⁶²

Az aránylag nagyszámú és öntudatos közösséget alkotó református gyülekezet a két világháború között nem csak üldözésnek nem volt kitéve, hanem kifejezetten köztiszteletnek örvendett.

A Jugoszláv Református Egyház

Az egyetememes magyar református egyházhoz hasonlóan a Jugoszláv királyságba került reformátusok is az önrevízió útján indultak el a gyülekezeti élet rendezésének kérdésében. A megújuló belső élet mozgatói elsősorban a fiatal lelkészgeneráció volt, míg az idősebbek inkább az egyház jogi és intézményi kereteinek a kiépítésén fáradoztak. A fiatal lelkészek már a 20-as évek elején egy új reformációhoz vezető programot dolgoztak ki, amelyben nem a külső keretre, hanem a bűnbánattartásra, a belső kérdésekre és a hitbeli elmélyülésre fektették a hangsúlyt. Ebből a megújulási mozgalomból fejlődött ki később a jugoszláv református egyház belmissziója, iratterjesztése, szeretetszolgálatja valamint gyermek és ifjúsági munkája.

A belső megújulás hathatós eszköze volt a református sajtó. 1921-től Feketicsen 1.600 példányban jelent meg a Magvető folyóirat és a Református Árvaházi Naptár, 1926-ban Újvidéken jelent meg először gyülekezeti lap Harangszó címen és 1929-re további hat egyházközségben adtak ki gyülekezeti lapokat.¹⁶³ A 20-as évek végére kiépült iratterjesztés a biblia mellett többek között hittankönyvvel, vallásos iratokkal, traktátusokkal, énekeskönyvvel is ellátta a gyülekezeteket.

A megújulás a 30-cas évekre kiterjedt az egész jugoszláv református egyházra. A hétköznapi reggel istentiszteleti alkalmak gyermekistentiszteletekké alakultak, miután az

¹⁶⁰ Archivum – Olvasóköri jegyzőkönyvek, I. kötet. In: Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975, 75. p

¹⁶¹ Archivum – Olvasóköri jegyzőkönyvek, I. kötet. In: Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975, 77. p

¹⁶² Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975, 77. p

¹⁶³ Barca József: A református egyház Jugoszláviában, In: Tebenned biztunk eleitől fogva..., Debrecen 1991, 92. p

állami határozat 1930-ig megtiltotta a lelkészek tanítását az iskolákban. Az iskolai lelkészi jelenlét hiányát ellensúlyozandó sok gyülekezetben megszervezték a vasárnapi iskolát, ami 1929-ben már 32 gyülekezetben folyt. Ugyanebben az időben 12 gyülekezetben ifjúsági egyesület. 25-ben pedig női bibliakör is működött.

A 30-cas évekre enyhült az állam gyanakvása a református egyház felé, ezért nagyon népszerűek lettek a missziói és tanulmányi konferenciák. A legtöbb ifjúsági konferenciát a földrajzi fekvés miatt is Feketicsen tartották, ahol már 1922-ben egy erre szolgáló központ épült ki. Az 1938-ban virágvasárnap megrendezett konferencián 1.500 fiatal vett részt.

A belső hitélet és lelkület változását illetve megerősödését mutatta, hogy a Magyarországi Református Egyház által fenntartott és 1918-ban megszűnt vukovári árvaház helyett Feketicsen alapítottak árvaházat 40 gyermek részére. A diakóniai munka is új lendületet vett, rendszeresen folyt a szegénygondozás, több gyülekezet szegényházat is fenntartott, több helyen pedig megindult a kórházmisszió is. Az újverbászi gyülekezettel együtt a diakóniai egylet 1937-ben protestáns diakonissza anyaházat épített, melynek 1938-ban már 119 lakója volt. A következő években az intézet 58, hét éven aluli gyermekről és a női otthon 30 személyről gondoskodott.

A gyorsan fejlődő belmissziói munka mellett megnövekedett az igehirdetők száma is. Míg 1930-ban 30 lekipásztor, 10 segédlelkész és 7 lévita teljesített szolgálatot, addig 1940-re már 38 rendes lelkész, 7 helyettes és 4 segédlelkész, valamint 5 lévita állt szolgálatban.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Barcza József: A református egyház Jugoszláviában, In: Tebenned biztunk eleitől fogva..., Debrecen 1991, 93. p

Véggövetkeztetések

A trianoni döntés után alapjaiban roppant meg a magyar református egyház szervezete. Bár a különböző vidékek és tájegységek eltérő református gondolkozást és önértelmezést mutatott, a dualizmus második felében megvalósított egységes egyházi szervezet menthetetlenül összeomlott. Az új helyzetben az elcsatolt területeken maradt református egyháztestek a református egyházban már korábban is meglévő szellemi törésvonalak mentén indultak el az önszerveződés útján. A *modus vivendi* különbözősége nem jelent feltétlenül minőségbeli vagy értékbeli különbségeket, csupán eltérő magatartásformákat. Ezek az eltérések két kiváltó okra vezethetőek vissza. Egyrészt az adott egyháztest lelki beállítottságára, másrészt pedig az állammal kialakított viszonyára és közjogi lehetőségeire.

A közjogi helyzet tekintetében sokféle és változatos módon szálltak szembe az uralomrajutó államok a református egyháztestekkel. Az ellenkezés – az ausztriai közjogi helyzetet kivéve – minden esetben nem csupán az egyház szervezetére nézett, hanem az általa képviselt szellemiségnek. Ez az államok részéről minden esetben egy prekonceptió megszületésének adott helyet, amely szerint a református egyházak a magyar nacionalizmus és revizionizmus melegágyai és szervezeti alapjai lettek volna. Érdekes megfigyelni, hogy ugyanebben az időben a katolikus egyházat nem érte a nacionalizmus és a revizionizmus vádja, aminek a háttere valószínűleg a Vatikánnal megkötött konkordátumok voltak.

Az idegen államhatalmak teljesen hamis úton jártak, amikor revizionizmust és nacionalizmust véltek látni a református egyházak önszerveződő tevékenysége mögött. A poszt-trianoni időszakban semmi nem állt távolabb a református egyházaktól, mint a revizionizmus vagy a nacionalizmus. Nem is lehetett jelen az életükben, mivel az önrevízió eleve kizárta a politikai revízió gondolatáéval való foglalkozást. Természetesen a lelkekben nem szűnt meg a nemzeti érzés, sőt, egyes utalásokból kivehető, hogy történtek egyes lelkészek és tanítók részéről nemzeti vagy éppen revizionista utalások, de ezek semmiképpen nem voltak jellemzőek a közegyházi állapotokra, amelyben a belmisszió töltötte ki a szellemi teret.

A 30-as évek végén a nemzet újra egyesítése és a területi visszacsatolások után viszont özönvízszerűen árasztotta el a nacionalizmus a közegyházat. A magunk revíziójának gondolatát a területi visszacsatolásokat követően szinte azonnal felváltotta a nemzeti lét és nemzeti érzés revíziójának gondolata. Ez a szemléletváltás keservesen visszaütött a második világháborút követő újra elcsatolás pillanataiban. Az újra – és ezúttal véglegesnek tűnő – elcsatolásban a hirtelen megszüntetett nemzeti egység olyan erős csapást jelentett a nemzeti és egyházi érzületre, hogy az egyház már nem tudott a 20-as évekre jellemző módon megújulni, aminek következtében erőteljesen sodródott az eseményekkel, lehetőséget adva ezzel a kommunizmus egyházi térnyerésének.

A trianoni elcsatolás – üdvtörténeti hatását tekintve – meghatározó volt az egyház ébredésének megjelenésében és kiteljesedésében. Az akkori ébredés hatása – szellemében is és szervezetében is – megmaradt a kommunista idők egyházi életében, de már nem mint

közegyházilag is támogatott mozgalom, hanem legtöbbször úgy, mint a kommunizmust kiszolgáló hivatalos egyház belső ellenzéke.

Az egyház poszt-trianoni ébredését – amely nem csak az elcsatolt, hanem az anyaországi egyháztestekre nézve is érvényes volt – nem csak a szigorú és inkább korlátozó jellegű közjogi helyzet segítette elő, hanem az az anyagi nyomás is, amelyet a krónikus pénztelenség váltott ki. Az elszegényedett egyház fogékony volt az ébredés és az önrevízió ügyét illetően. Az elcsatolt részek egyházainak anyagi ügyei soha nem rendeződtek megfelelő módon, ami megengedett ugyan egy minimális anyagi életteret, de nem tett lehetővé látványos intézményi fejlődést. Az intézményesülés elmaradása viszont jótékony hatással volt a lelki élet fejlődésére nézve, amely a későbbiekben egyetlen tartóváza maradt a kommunizmusban sorra összeomló hivatalos egyháznak.

A trianoni trauma élménye a magyar református egyházból pusztán református egyházat – és végső soron – egy megtisztulásra nyitott egyházat formált. Ezt a megtisztulást nem akadályozta a református egyházon belüli ellentétek és érdekütközések, hanem annál inkább megtörte a 30-as években főleg Erdélyben megjelenő hangsúlyeltolódás, amelyik az önrevíziót egy nemzeti revízióban látta és az egyházi missziót nemzeti missziónak értelmezte. Ennek a szemléletmódnak legjelentősebb képviselője Makkai Sándor volt, aki később ennek a kérdésnek a kapcsán komoly sajtóvitába is keveredett Victor Jánossal.

A magyar református egyház életében a trianoni trauma közvetve sok évtizedre való lelki útravalót adott. A Trianon utáni belső megújulás ereje és lendülete a 90-es évekig végigkísérte a magyar református egyházat. A 90-es évekkel kezdődően egy teljesen új társadalmi és történelmi kontextus adatott a még mindig darabjaiban élő református egyháznak. Ebben az új kontextusban – a 20-as évektől eltérően – már nem egységes az egyes egyháztestek jövőképe.

Ezeknek az új önértelmezési formáknak a vizsgálata viszont már egy másik tanulmány feladata lesz.

Bibliográfia

- Adorjáni Zoltán: Makkai Sándor. In: Akik jó bizonyosságot nyertek, Kolozsvár 1996
- A magyar reformátusság körképe, In: Tebenned bízunk eleitől fogva... Debrecen 1991
- A magyarok krónikája, Budapest 2000
- Barcza József: A református egyház Jugoszláviában, In: Tebenned bízunk eleitől fogva... Debrecen 1991
- Bíró-Bucsay-Tóth-Varga: A Magyar Református Egyház története, Sárospatak, 1995
- Bíró Sándor: Kisebbségben és többségben, magyarok és románok 1867-1940. Csíkszereda 2002
- Czeglé Imre: A református egyház időszaki sajtója, In: Studia et Acta Ecclesiastica, 1983, Budapest
- Csomár Zoltán: A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magy. Ref. Ker. egyház húszéves története, Ungvár 1940
- Erdély története, Budapest 1986
- Eszenyei Béla: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület. In: Erdélyi egyházaink évszázadai, Bukarest 1992
- Fritz Peyer-Müller: A Kárpátaljai Református Egyház története. Budapest 1994
- Fritz László - Sulyok István: Erdélyi Magyar Évkönyv. Kolozsvár 1930
- Gyenge Imre: A kálvinizmus Burgenlandban. Debrecen 1975
- Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: Az egyházak Magyarországon. Budapest 1997
- Huszár Pál: A várpalotai ev., ref. és róm. kat. egyházközség története 1850 és 1950 között. Várpalota 2000
- Hunyadi Attila: A kisebbségi magyar szövetkezeti intézmény a két világháború között. hely és évsz. nélkül
- Kun Béla: Magyar Református Egyházalkotmány, Debrecen 1908
- Pokoly József: Az Erdélyi Református Egyház története, Budapest 1904
- Kovács Albert: Egyházjogtan, Budapest 1878
- Ravasz László: Emlékezéseim, Budapest 1992
- Révész Kálmán: A presbytérium legelső nyomai hazai református egyházunkban. In: Protestáns Szemle, 1892
- Molnár János: Kecskeméthy István, In: Akik jó bizonyosságot nyertek, Kolozsvár 1996
- Molnár János: A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942. Nagyvárad 1999

- Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagy-Romániában. Kolozsvár 1944
- Nagy Zoltán: Az erdélyi szövetkezetek a visszatéréskor. Kolozsvár, 1942
- Nagy Géza: Tizenöt év az egyház szolgálatában. Kolozsvár 1937
- Oberding József György: Az erdélyi magyarság mezőgazdasága és mezőgazdasági szervezetei a román uralom alatt. Kisebbségi körlevél. 1942
- Református Egyház és Iskola – egyházi újság 1926-1935 évfolyamai
- Szathmári István: Nyelvünk ezer éve, In: Irodalomismeret, 2001
- Zoványi Jenő: A Tiszántúli Református Egyházkerület története, Budapest 1920
- Történeti Kronológia, Bukarest 1976
- A Királyhágómelléki Református Egyházkerület levéltára, Nagyvárad
- A Tiszántúli Református Egyházkerület levéltára, Debrecen

Tartalomjegyzék

Bevezető.....	1
A magyar református egyház egysége a dualizmus utolsó évtizedében.....	4
Önértelmezési formák a 17-18. században.....	4
Erdély.....	5
Tiszántúl.....	6
Dunántúl - Dunamellék - Tiszáninnen.....	6
A magyar református egyház szervezetének összeomlása.....	8
A református egyház élete az elcsatolt részeken.....	10
A református egyházak önszerveződése és közjogi helyzete az elcsatolt részeken.....	11
A Román Királyság.....	11
Az Erdélyi Református Egyházkerület.....	12
A Királyhágómelléki Református Egyházkerület.....	13
A Csehszlovákiai Magyar Református Egyház.....	16
A Kárpátaljai Református Egyházkerület.....	19
A Jugoszláviai Református Egyház.....	22
A Burgenlandi Református Egyház.....	23
A református egyházak anyagi helyzete az elcsatolt részeken.....	25
Az Erdélyi és a Királyhágómelléki Református Egyházkerület.....	27
A Csehszlovákiai Magyar Református Egyház.....	30
A Kárpátaljai Református Egyházkerület.....	32
A burgenlandi és a jugoszláviai egyház.....	34
A református egyházak belső élete.....	36
Az Erdélyi Református Egyházkerület.....	36
A Királyhágómelléki Református Egyházkerület.....	39
A Csehszlovákiai Magyar Református Egyház.....	43
A Kárpátaljai Református Egyház.....	46
A Burgenlandi Református Egyház.....	49
A Jugoszláviai Református Egyház.....	50
Véggöveztetések.....	52
Bibliográfia.....	54
Tartalomjegyzék.....	56